

BIJDRAGEN EN MEDEDEELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR DE
JOODSCHE WETENSCHAP
IN NEDERLAND,
GEVESTIGD TE AMSTERDAM,

No. II.

AMSTERDAM — MENNO HERTZBERGER — 1925.

Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland laat aan de schrijvers de verantwoordelijkheid voor de in hun bijdragen verkondigde wetenschappelijke stellingen.

Inhoudsopgave.

	Bladz.
Statuten	5
Ledenlijst	10
Levensberichten van overleden leden.	
E. Italie, door <i>N. Italie</i>	13
A. Rodrigues Pereira, door <i>I. van J. Palache</i>	15
Mr. F. S. van Nierop, door <i>Dr. D. M. Sluys</i>	17
Dr. M. Wolff, door <i>L. Wagenaar</i>	26
Prof. Mr. J. Oppenheim, door <i>Mr. L. E. Visser</i>	28
Mr. H. Louis Israëls, door <i>Mr. B. E. Asscher</i>	31
A. van Loen, door <i>J. Tal</i>	36
Jaarverslag over 1922	38
Jaarverslag over 1923	43
Overzicht van Ontvangsten en Uitgaven over 1922	48
Overzicht van Ontvangsten en Uitgaven over 1923	49
× De Verzamelingen der gewijde voorwerpen en der gedenkstukken der Nederlandsch-Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam, door <i>Dr. D. M. Sluys</i>	49
Beknorte verslagen der lezingen ter studie-bijeenkomsten.	
Het Jiddisch, door <i>Dr. F. Leviticus</i>	55
× De Utrechtsche Jeuderij, een Jodenstraat in de Middeleeuwen door <i>Jac. Zwarts</i>	61
De oudste geschiedenis der Joden in Duitschland, door <i>Prof. Dr. A. Freimann</i>	68
Moses Mendelssohn's invloed op de Nederlandsche Joden, door <i>S. Seeligmann</i>	70
Heine's verhouding tot het Jodendom, door <i>Dr. Léon Polak</i>	72
Het Hebreeuwsch Letteroefenend Genootschap ten spreuke voerend: Tongeleth; eene bijdrage tot de kennis van het Joodsch-letterkundige leven te Amsterdam in de eerste helft der negentiende eeuw, door <i>I. Maarsen</i>	75
Ritueele handwasschingen, door <i>J. Vredenburg</i>	78
De Jood in de Middel-Nederlandsche letteren, door <i>Dr. I. Mendels</i>	79

Bladz.

Dr. Samuel Sarphati, de stichter van het nieuwe Amsterdam, door <i>J. S. da Silva Rosa</i>	81
Talmudisch-kritische bijdrage omtrent de kennis van Palestinensische toestanden en gebruiken in den Babylonischen Talmud, door <i>L. Wagenaar</i>	84
Een Hollandsch-Joodsch hervormingsplan uit het jaar 1770, door <i>Mr. Izak Prins</i>	87
Bijdrage. Algemeene talmudische principiën, door <i>L. Wagenaar</i> .	89

STATUTEN
van het
GENOOTSCHAP VOOR DE JOODSCHE WETENSCHAP
IN NEDERLAND,

goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 7 October 1919 No. 64, openbaar gemaakt in het bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant van 10 November 1919, No. 238, onder volgnummer **3817**.

EERSTE HOOFDSTUK.

Het doel.

Artikel 1. Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, opgericht 24 April 1919, is gevestigd te Amsterdam.

Artikel 2. Het Genootschap heeft ten doel de bevordering der beoefening van de Joodsche wetenschap in Nederland.

Artikel 3. Ter bereiking van dit doel langs wettigen weg zal het Genootschap:

a. bijeenkomsten houden, waarin Joodsch-wetenschappelijke onderwerpen zullen worden behandeld;

b. zoo mogelijk een Joodsch-wetenschappelijk tijdschrift en andere publicaties uitgeven;

c. wetenschappelijke werken op het gebied der Joodsche wetenschap aanmoedigen;

d. verzamelingen van boeken, archivalia, platen en voorwerpen, betrekking hebbende op Joden en Jodendom, trachten aan te leggen en te beheeren;

e. alle andere wettige middelen, welke aan het doel van het Genootschap bevorderlijk kunnen zijn, aanwenden.

TWEEDE HOOFDSTUK.

De leden.

Artikel 4. Het Genootschap bestaat uit gewone leden, eereleden, corresponderende leden en beschermende leden.

Artikel 5. Tot gewone leden kunnen door het bestuur op aanbeveling van een der leden worden benoemd in Nederland en zijn koloniën wonende Joden.

Artikel 6. Tot eere-leden kunnen alleen zij worden benoemd, die in een bestuursvergadering met algemeene stemmen als zoodanig zijn gekozen. Zij zijn niet verplicht een jaarlijksche bijdrage te storten.

Artikel 7. Tot corresponderende leden kunnen door het bestuur alleen buitenlanders benoemd worden, bij meerderheid van stemmen, op gemotiveerd voorstel van een der bestuursleden. Zij zijn van de jaarlijksche bijdrage vrijgesteld.

Artikel 8. Beschermend lid kan ieder zijn, die jaarlijks een bijdrage van ten minste tien gulden of in eens een bedrag van ten minste tweehonderdvijftig gulden betaalt.

Ook gemeenten, vereenigingen of andere zedelijke lichamen kunnen beschermend lid worden.

Artikel 9. Gewone leden betalen een jaarlijksche bijdrage van ten minste zes gulden, of een bedrag in eens van ten minste éénhonderdvijftig gulden.

Artikel 10. Het lidmaatschap eindigt door dood of opzegging of door royement in een bestuursvergadering, waarin ten minste vijf leden aanwezig zijn.

Bij royement bestaat beroep op de algemeene vergadering.

Artikel 11. Het boekjaar is het gewone kalenderjaar.

Gewone of beschermende leden, die niet langer gewoon of beschermend lid wenschen te blijven, moeten vóór 1 December schriftelijk bericht daarvan aan het bestuur zenden.

DERDE HOOFDSTUK.

Het bestuur en zijn vergaderingen.

Artikel 12. Het bestuur bestaat uit ten minste zeven leden, die onderling hun functies, waaronder die van voorzitter, secretaris en penningmeester, verdeelen.

Artikel 13. Bestuursleden worden uit een voordracht van het bestuur door de algemeene vergadering benoemd. Zij

hebben zitting voor vier jaren. Telkens na twee jaren treedt de helft af. De eerste maal de grootste helft bij loting.

In afwijking van het in de eerste alinea van dit artikel bepaalde, zullen voor de eerste maal als bestuur optreden: Mr. J. Hamburger A. Dzn., I. Maarsen, Dr. I. Mendels, J. L. Palache, M. Pinkhof, Mr. Izak Prins, S. Seeligmann, Dr. D. M. Sluys en L. Wagenaar.

Artikel 14. In de eerste bestuursvergadering na de algemeene vergadering, waarin bestuursbenoemingen zijn geschied, worden alle functies, waaronder die van voorzitter, secretaris en penningmeester, onderling verdeeld.

Alleen de voorzitter is als zoodanig niet terstond herkiesbaar.

Artikel 15. Minstens drie bestuursleden moeten in Amsterdam woonachtig zijn.

Artikel 16. In den regel wordt maandelijks een bestuursvergadering gehouden.

Artikel 17. De voorzitter leidt alle vergaderingen. Bij afwezigheid wordt hij door een der andere bestuursleden vervangen.

Artikel 18. Het bestuur vertegenwoordigt het Genootschap in en buiten rechten, doch kan twee zijner leden voor elk bijzonder geval hiertoe aanwijzen.

VIERDE HOOFDSTUK.

De vergaderingen en de secties.

Artikel 19. Een algemeene vergadering wordt jaarlijks gehouden, waarin de penningmeester rekening en verantwoording aflegt, de administratieve verslagen worden uitgebracht, zoo noodig de bestuursverkiezingen plaats vinden en bovendien een of meer onderwerpen van Joodsch-wetenschappelijke aard worden behandeld.

Artikel 20. Op de algemeene vergadering hebben alle leden toegang, doch alleen gewone leden stemrecht.

Artikel 21. Het Genootschap kan zich voor zijn wetenschappelijke arbeid in secties splitsen.

De verschillende secties stellen de wijze harer werkzaamheden in overleg met en onder goedkeuring van het bestuur vast.

Bij alle sectievergaderingen hebben de bestuursleden recht van toegang.

Artikel 22. Geen vergadering wordt op Sabbath of Joodschen feestdag gehouden.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Het tijdschrift en andere publicaties.

Artikel 23. Bij de uitgifte van een tijdschrift door het Genootschap vormt het bestuur de redactie.

Het administratief-redactioneële werk kan aan iemand, binnen of buiten het bestuur, eventueel tegen vergoeding worden opgedragen.

Artikel 24. Alle leden ontvangen het tijdschrift gratis.

Artikel 25. Ter opname in het tijdschrift komen alleen inaanmerking oorspronkelijke opstellen of publicaties op Joodsch-wetenschappelijk gebied. Zij worden in het Nederlandsch, doch kunnen ook in een andere taal gepubliceerd worden.

Artikel 26. Alle nadere regels betreffende het tijdschrift en andere publicatiën worden door het bestuur vastgesteld.

ZESDE HOOFDSTUK.

De inkomsten.

Artikel 27. De inkomsten van het Genootschap bestaan uit:

- a. jaarlijksche bijdragen van de leden;
- b. schenkingen, legaten en andere toevallige baten;
- c. gekweekte renten;
- d. opbrengst van publicatiën van het Genootschap.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

De verzamelingen.

Artikel 28. De verzamelingen van het Genootschap worden door het bestuur beheerd, dat ook over aankopen beslist.

Zoover het geen boekwerken betreft, kan de verzameling onder door het bestuur vast te stellen voorwaarden aan een openbare instelling in bruikleen worden gegeven.

Artikel 29. Boekwerken worden voorloopig geplaatst in de boekerij van het Nederlandsch Israëlietisch Seminarium te Amsterdam na met een stempel van Genootschap te zijn voorzien.

Artikel 30. Het bestuur stelt de voorwaarden vast, waaronder boekwerken aan de leden kunnen worden uitgeleend.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Algemeene bepalingen.

Artikel 31. Over alle zaken het Genootschap betreffende beslist het bestuur, tenzij deze statuten of het huishoudelijk reglement anders bepalen.

Artikel 32. Alle besluiten worden genomen en alle keuzen geschieden met gewone meerderheid der ter vergadering uitgebrachte stemmen. Blanco stemmen worden als niet uitgebracht beschouwd.

Over zaken wordt mondeling, over personen wordt schriftelijk gestemd.

Artikel 33. Bij huishoudelijk reglement worden de zaken, de huishouding van het Genootschap betreffend, geregeld.

De bepalingen hieromtrent mogen niet in strijd zijn met deze statuten.

Artikel 34. Wijzigingen in deze statuten kunnen, behoudens koninklijke goedkeuring, op voordracht van het bestuur in een algemeene vergadering met twee derden der uitgebrachte stemmen worden aangebracht.

Het in de vorige alinea bepaalde is eveneens van toepassing op de ontbinding van het Genootschap.

Artikel 35. Het Genootschap is aangegaan voor den tijd van vijf en twintig jaren, te rekenen van den stichtingsdag af.

Artikel 36. Bij ontbinding van het Genootschap vervallen zijn baten, na voldoening zijner schulden, aan een door de algemeene vergadering aan te wijzen Joodsche vereeniging of instelling. Zulks met inachtneming van het bepaalde bij artikel 1702 van het Burgerlijk Wetboek.

LEDENLIJST (per 1 Mei 1925).

Bestuur.

L. Wagenaar, *Voorzitter*, (aftredend in 1925).
Mr. Izak Prins, *Secretaris*, (aftredend in 1927).
M. Pinkhof, *Penningmeester*, (aftredend in 1927).
Mr. J. Hamburger A. Dzn., (aftredend in 1927).
I. Maarsen, (aftredend in 1925).
Dr. I. Mendels, (aftredend in 1927).
Prof. Dr. J. L. Palache, (aftredend in 1925).
S. Seeligmann, (aftredend in 1925).
Dr. D. M. Sluys, (aftredend in 1925).

Gewone Leden.

A. Asscher, *Groningen*, Korreweg 36.
Mr. B. E. Asscher, *Amsterdam*, Keizersgracht 723.
Karel Azijnman, *'s-Hertogenbosch*.
Mr. N. de Beneditty, *Amsterdam*, Leidschekade 82.
Mr. E. A. L. Boas, *Amsterdam*, Achterburgwal 219.
Dr. M. Boas, *Amsterdam*, Den Texstraat 35.
E. Boekman, *Amsterdam*, Cornelis Springerstraat 29.
Prof. Dr. D. Cohen, *Den Haag*, Willem de Zwijgerlaan 100.
Dr. M. H. Cohen, *Amsterdam*, Nassaukade 4.
Dr. D. E. Cohen, *Amsterdam*, Keizersgracht 748.
Ph. Coppenhagen, *Amsterdam*, Sarphatistraat 141.
Mr. I. van Creveld, *Amsterdam*, Keizersgracht 729.
Dr. S. van Creveld, *Amsterdam*, Binnengasthuis.
S. Dasberg, *Dordrecht*.
A. B. Davids, *Amsterdam*, Pl. Parklaan 9a.
A. B. N. Davids, *Leeuwarden*, Nieuwe Kade 43.
L. Dünner, *Amsterdam*, Spinozastraat 29.
Mej. C. Eitje, *Amsterdam*, Nieuwe Keizersgracht 59.

Dr. M. Elzas, *Rotterdam*, Eendrachtsweg 29a.
I. van Esso Bzn., *Amsterdam*, Constantijn Huygensstraat 81.
H. S. Frenkel, *Utrecht*, Bleyenburgkade 19.
I. van Gelder, *den Haag*, Turfmarkt.
M. van Gelderen, *Groningen*, Loopende Diep 8.
Mr. B. P. Gomperts, *Amsterdam*, Prinsengracht 811.
A. J. J. Ph. Haas, *Amsterdam*, Roelof Hartstraat 84.
Mr. J. Hamburger A. Dzn., *Utrecht*, Lucas Bolwerk 16.
Dr. L. Hamburger, *Dordrecht*, Oranjelaan 32.
Dr. L. Hertzberger, *Amsterdam*, Johannes Vermeerstraat 37.
Mr. J. E. Hillesum, *Amsterdam*, Amstel 153.
S. J. S. Hirsch, *Zwolle*.
L. Hirschel, *Amsterdam*, Pl. Muidergracht 57.
N. Italie, *Leiden*, Stille Rijn 4.
I. de Jongh, *Amsterdam*, Simon Stevinstraat 38.
Dr. B. A. Kahn, *Amsterdam*, Johannes Vermeerstraat 24.
G. de Lange, *Amsterdam*, Amstel 37.
Dr. Julius Leydesdorff, *Meppe*.
Dr. F. Leviticus, *Amsterdam*, Pl. Franschelaan 17.
Mr. D. E. Lioni, *Amsterdam*, Reguliersgracht 2.
Dr. J. Lobstein, *Apeldoorn*.
I. Maarsen, *Amsterdam*, Pl. Franschelaan 18.
Dr. I. Mendels, *den Haag*, Wilhelminastraat 71.
A. S. Onderwijzer, *Amsterdam*, Pl. Middenlaan 17.
Prof. Mr. A. S. Oppenheim, *Den Haag*, Jozef Israëlslaan 53.
I. van J. Palache, *Amsterdam*, Nieuwe Heerengracht 123.
Prof. Dr. J. L. Palache, *Leiden*, Oegstgeesterlaan 51.
Dr. H. Pinkhof, *Amsterdam*, Pl. Franschelaan 11c.
M. Pinkhof, *Amsterdam*, Pl. Muidergracht 27.
Henri Polak, *Laren (N.-H.)*.
J. E. Polak Ezn., *Amsterdam*, Pl. Middellaan 84.
Dr. Léon Polak, *den Haag*, Van Weede van Dijkveldstraat 88.
Dr. Raphaël Polak, *Amsterdam*, Koninginneweg 46.
Mej. H. Poppers, *Winterswijk*, Willinkstraat 6.
Dr. J. A. van Praag, *Amsterdam*, Spinozastraat 15.
Siegfried van Praag, *Amsterdam*, Kloveniersburgwal 91.
Dr. A. Prins, *den Haag*, Anna Paulownastraat 15.
Mr. Izak Prins, *Amsterdam*, Sarphatistraat 52.
Mr. E. van Raalte, *den Haag*, van Beverningkstraat 40.
Dr. B. Ritter, *Rotterdam*.
Dr. B. Isr. Ricardo, *Amsterdam*, Nieuwe Keizersgracht 22.
E. A. Rodrigues Pereira, *Amsterdam*, Pl. Kerklaan 29.
S. Rodrigues Pereira, *Hilversum*.

J. S. Roos, *Amsterdam*, Tilanusstraat 59.
L. H. Sarlouis, *Amsterdam*, Pl. Parklaan 23.
Dr. M. Schloessinger, *den Haag*, Pompstationsweg 5.
Alexander Schmuller, *Amsterdam*, Wouwermanstraat 8.
S. Seeligmann, *Amsterdam*, Nicolaas Witsenstraat 7.
J. S. da Silva Rosa, *Amsterdam*, Oosterpark 2.
Dr. D. M. Sluijs, *Amsterdam*, Alexanderstraat 1.
Dr. E. Slijper, *Utrecht*, Frederik Hendrikstraat 64.
S. Sohlberg, *Amsterdam*, Pl. Kerklaan 65.
Dr. J. Spinossa Catella, *Arnhem*, Eusebiusbuitensingel 3.
L. D. Staal, *Amsterdam*, Amstel 112.
Mej. Dr. F. Szper, *Amsterdam*, Tulpstraat 7.
J. Tal, *Utrecht*, Oude Gracht 28bis.
Dr. J. Teixeira de Mattos, *den Haag*, Bentinckstraat 25.
Dr. I. H. J. Vos, *Amsterdam*, Amstel 25.
J. Vredenburg, *Arnhem*, Prins Hendrikstraat 14.
S. Ph. de Vries Mzn., *Haarlem*, Bakenesegracht.
M. Vromen, *Leeuwarden*, Wirdumerdijk 28.
L. Wagenaar, *Amsterdam*, Sarphatistraat 127.
Dr. A. A. Weinberg, *Groningen*, Verlengde Heereweg 100.
J. E. van der Wielen, *den Haag*, Adriaan Pauwstraat 14.
Dr. J. S. Wijler, *Apeldoorn*.
Mr. M. Zeldenrust, *den Haag*.
D. S. van Zuiden, *den Haag*, van Imhoffstraat 50.
Jac. Zwarts, *Utrecht*, van Wijckstraat 2.

Beschermende Leden.

W. Birnbaum, *Amsterdam*, Sarphatistraat 78.
N. Boekdrukker, *Amsterdam*, Pl. Franschelaan 13b.
I. Cohen van Delft, *Amsterdam*, Amstel 250.
Bernard Houthakker, *Amsterdam*, Nieuwe Zijds Voorburgwal 332.
M. de Jong, *Amsterdam*, Jonas Daniël Meyerplein 16.
H. I. Kisch, *Amsterdam*, Weesperzijde 23a.
Mevr. H. Laman Trip-de Beaufort, *Oosterbeek*.
A. Levie, *Amsterdam*, Roemer Visscherstraat 5.
E. Polak, *Groningen*.
Hugo Prins, *Amsterdam*, Sarphatistraat 26.
Maurits Prins, *Amsterdam*, Sarphatistraat 26.
Iwan Salomon, *Amsterdam*, van Eeghenstraat 64.
Ph. van Son, *Amsterdam*, Sarphatistraat 141.

LEVENSBERICHTEN VAN OVERLEDEN LEDEN.

ENOCH ITALIE.

Enoch Italie werd 16 Januari 1867 te Lemmer geboren, waar zijn vader Asser Italie godsdienstonderwijzer was. Zijn opleiding ontving hij aan het Ned. Isr. Seminarium te Amsterdam, waar hij achtereenvolgens aflegde de examens voor godsdienstonderwijzer van den laagsten (1883), middelsten ('86) en hoogsten rang ('88). In 1887 werd hij benoemd tot hoofd van de godsdienstschool en secretaris van de Israë. Gemeente te Leeuwarden. Daar zette hij zijn studie voort onder leiding van Opperrabbijn Wagenaar, met het gevolg dat hij den rang van Darschan behaalde (1891). Naar aanleiding hiervan vereerde de Opperrabbijn zijn leerling met den Chower-titel. Te Leeuwarden bekwaamde Italie zich verder nog als Soufer en Mohel.

Toen in 1895 de Heer B. Hildesheim, hoofd der Israë. Kostelooze Godsdienstschool te Rotterdam, onverwachts overleed, werd Italie tot diens opvolger benoemd. Niet alleen in deze functie, maar ook als huisonderwijzer werd hij zeer gewaardeerd, dank zij zijn bescheiden optreden en zijn oprechte vroomheid.

Gedurende enkele jaren verstreekte hij ook hooger Joodsch onderwijs aan het Beis Hamidrosch.

Bij zijn veelomvattend werk vond hij nog tijd zich te wijden aan archiefstudie. Verschillende artikelen over de geschiedenis van de Joodsche Gemeente te Rotterdam verschenen in het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen, het tijdschrift Halekach en in het Rotterdamsch Jaarboekje. Zijn „Geschiedenis der Israëlietische Gemeente te Rotterdam” verscheen als onderdeel van het grootsch opgezette, maar niet voltooid werk „Rotterdam in den loop der eeuwen” (bij W. Nevens, Rotterdam).

Jaren lang fungeerde hij als Toukeiang in de Synagoge van het Gesticht voor Israë. Oude Lieden en Zieken en evenzeer

belangeloos als leider van de jongelingsvereniging Mekor Chajiem. Verder was hij bestuurslid van de Vereeniging „Joodsche Kinderzorg” en „Israëlietische Kindervoeding”. Meer dan twintig jaar gaf hij den Joodschen leerlingen van het Instituut voor Doofstommen te Rotterdam godsdienst- onderwijs. In 1907 hielp hij de vereeniging Mikweh Jisroël oprichten; tot zijn dood fungeerde hij als haar penningmeester. Hij was de ziel van deze vereeniging, die was opgericht als bolwerk tegen de Zending onder Israël.

Bij zijn zilveren jubileum als hoofdonderwijzer werd hij op grootsche wijze gehuldigd. Helaas heeft hij dezen dag niet lang overleefd. Aan den vooravond van zijn 55sten verjaardag, 15 Januari 1922, overleed hij.

Op zijn מצבה prijkt het volgende gedicht, door den Heer S. Schaap vervaardigd:

אל עפר שב באבי שנתו
לא הגיע לימי אבותו
חבב ה' ומצותו
נזלו חכמה שפתותו
נאמן לב בכל מעשיו

Zijn leerlingen lieten te zijner nagedachtenis een levensgroot portret vervaardigen, ter plaatsing in de school, waar hij 27 jaar gewerkt had.

Behalve de geschiedenis van de Rotterdamsche kehillo verscheen nog van zijn hand een „Beknopt Hebreeuwsch Nederlandsch Woordenboek” (Rotterdam, z. j.), bij de bewerking waarvan hij veel steun ondervond van zijn oom, den bekenden Utrechtschen Hebraïcus H. Italie.

Tijdens zijn verblijf te Leeuwarden werkte hij mede aan Wagenaar's vertaling der Eerste Profeten, die daarover in zijn „Slotwoord” schreef:

„Een woord van vriendelijken dank n.l. moet mij uit de pen aan mijnen geachten vriend, den Eerwaarden Heer E. Italie, Hoofdonderwijzer aan de Israël. Godsdienstschool

alhier, die mij hoogst welwillend en getrouw bij de zuivering van den Hebreeuwschen tekst heeft ter zijde gestaan. Gaarne verklaar ik mij langs dezen weg daarvoor den voortreffelijken en bekwamen leeraar hoogelijk verplicht.”

Bij zijn vertrek uit Leeuwarden werd Italie benoemd tot eeredid van het Pieus Genootschap Ouhawei Thouro. Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland benoemde hem 15 Juni 1920 tot lid.

Eenige titels van lezingen:

Geschiedkundig overzicht van de opvoeding en het onderwijs te Rotterdam.

Abraham ibn Ezra.

De Spreuken van Salomo.

In een Duitsch tijdschrift voor doofstommen-onderwijs verscheen zijn artikel: „Taube, Stummen und Taubstummen im jüdischen Altertum”.

Ten behoeve van zijn leerlingen op de godsdienstschool te Rotterdam schreef hij een boekje voor het methodisch Hebreeuwsch leeren lezen.

N. I.

AÄRON RODRIGUES PEREIRA

(geboren te Amsterdam den 10^{den} Kislew 5620, aldaar overleden den 27sten Eloel 5682).

Chagam Pereira was een waardig leerling der ceuwenoude Inrichting „Ets Haïm”. Reeds op elf-jarigen leeftijd overschreed hij den drempel van het Portug. Israël. Seminarium, alwaar hij zijn profane en theologische studiën volbracht, eerst o.a. onder leiding der Rabbijnen A. van J. Vaz Dias en D. Lopes Cardozo, en van E. de Beneditty en A. D. Dellaville. Nadat het Seminarium onder leiding van wijlen Opperrabbijn van Loen was gereorganiseerd, volgde hij voornamelijk

diens lessen. Op 23-jarigen leeftijd tot Moré bevorderd, werd hij reeds twee jaar later, na den dood van zijn leeraar en schoonvader Ribi Vaz Dias tot Rabbinaal Assessor bij de Portug. Israëli. Gemeente te Amsterdam aangesteld. In 1900 werd hij benoemd tot Opperrabbijn der Portug. Israëli. Gemeente te 's-Gravenhage, en nam hij in die functie ook het interimaat waar bij de Ned. Israëli. Gemeente aldaar na het vertrek van Dr. T. Lewenstein naar Kopenhagen. In November 1903 installeerde hij zijn vroegeren leermeester A. van Loen als Opperrabbijn.

Chagam Pereira heeft zijn belofte, door hem afgelegd bij de aanvaarding zijner functie als Opperrabbijn te 's-Gravenhage: „te streven door overreding en zachten aandrang in zijn gemeente het godsdienstig leven op te wekken”, vervuld. Hij nam zijn taak niet op alleen als leeraar en als geleerde, doch hij arbeidde ook op sociaal-economisch terrein.

Jaren lang was hij lid, en bij afwisseling, Rosh van de Medras en docent aan het Seminarium in zijn geboorteplaats. Hij had het geluk een aantal leerlingen te hebben mogen helpen opleiden, die eensdeels zelfs tot de hoogste geestelijke rangen zijn bevorderd, anderen, die een sieraad van Nederland's Jodendom zijn geworden. Vooral als predikant was hij zeer gezien; streng enforsch in zijn optreden, eischte hij ook deze strengheid van zichzelf en zijn gezin, zoodat hem het voorrecht was beschoren, een zijner kinderen te kunnen zien opgroeien tot een geestelijke, die de voetsporen van zijn vader volgde.

Zijn werken in de jeugd-vereening „Hagomel”, „Toutesous Chajiem,” en de voormalige „J. L. C.” was zeer op prijs gesteld; evenals in de meer dan 100 jaar oude stichting „Abodath-Hakodesj”, waar hij èn als voorzitter èn als leider der oefeningen op een der avonden van de week zeer gewaardeerd werd. De „Vereening ter bevordering van ambachten onder Israëlieten” te 's-Gravenhage had in hem een energiek bestuurder.

Hij was een man, op het eerste gezicht een weinig norsch,

bij nadere kennismaking echter voorkomend tegenover ieder; hij ging recht op zijn doel af: men wist, wat men aan hem had.

En hij was een rusteloos werker op het gebied der Joodsche wetenschap, die hij boven alles liefhad.

Zijn aandenken zal zeker in vele kringen in dankbare herinnering blijven.

I. v. J. P.

Mr. FREDERIK SALOMON VAN NIEROP.

Het Bestuur van het Genootschap heeft mij verzocht een levensbericht te schrijven van ons medelid Mr. F. S. van Nierop, den 29sten Januari 1924 in den hoogen ouderdom van 79 jaar aan het Genootschap ontvallen.

Het is mij een voorrecht, mij van deze taak te mogen kwijten. Gedurende bijna 13 jaar was ik zijn medewerker bij zijn arbeid ten bate van het Kerkgenootschap, waarvan hij gedurende 40 jaar de eminente leider was, niet alleen par droit de naissance, als opvolger van zijn vader Mr. A. S. van Nierop, doch ook par droit de conquête, door zijn onverwoestbaren werklust, zijn helder en vlug oordeel, zijn krachtig initiatief en zijn aangeboren vriendelijkheid.

Frederik Salomon van Nierop is te Amsterdam geboren den 6^{den} Maart 1844. Hij studeerde te Leiden in de rechtswetenschap en promoveerde daar in 1866 op proefschrift getiteld: „De vennootschap met onbeperkte aansprakelijkheid naar het Engelsche recht”. Hij praktiseerde te Amsterdam als advocaat tot 1871, toen hij overging naar het bankwezen als directeur van de pas gestichte Amsterdamsche Bank. Bekend is hij wegens het levendig aandeel, dat hij nam aan de gemeentelijke en staatkundige politiek, als lid van den Gemeenteraad van Amsterdam van 1879 tot 1905, van de Provinciale Staten van Noord-Holland van 1883 tot 1899, in welk jaar

hij lid werd van de Eerste Kamer der Staten Generaal voor Noord-Holland. In dit College werd hij telkens herkozen, totdat hij in 1923 meende zich niet meer herkiesbaar te moeten stellen. Het gemeentelijk financie-wezen vond in hem een bevoegd beoordeelaar.

Van de vele Staatscommissiën, waarin Mr. van Nierop zitting had, noem ik hier die tot herziening van de gemeentefinanciën, waarvan hij voorzitter was. Voorzitter was hij mede van den Raad van Toezicht op de Rijkspostspaarbank, lid van de Commissie voor de droogmaking van de Zuiderzee, van den Raad van Bestuur van de Niederländisch Deutsche Telegrafengesellschaft. Mede had hij zitting in vele andere financiële lichamen krachtens zijn vooraanstaande plaats in de bankwereld.

De pen rustte niet in zijn hand. Vele waren de geschriften, die hij deed verschijnen, hetzij in den vorm van boeken, hetzij als artikelen in tijdschriften, hetzij als praeadviseur voor de Vereniging van Staathuishoudkunde en Statistiek. Hiervan mogen hier enkele worden vermeld.

Des handels stilzwijgen. Goud of zilver (1874). De leening van 1883 (1883). Europeesch landbouwcrediet (de Gids, 1885). De financiën van de vijf grootste Nederlandsche gemeenten (de Economist, 1890). De herziening van het belastingstelsel der gemeenten (1893). De immigratie en emigratie te Amsterdam (de Economist, 1893). De afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee (id., 1897). De werkzaamheid van Staat en Gemeente ter verbetering der volkshuisvesting (1898). Amsterdam's financiën (1905). De financiële crisis (de Gids, 1914).

De Regeering heeft zijn verdiensten jegens het Vaderland bij verschillende gelegenheden geëerd. Terecht heeft de Heer S. P. van Eeghen bij zijn teraardebestelling gezegd, dat een groot vaderlander in hem was heengegaan.

Van de eigenschappen, die Van Nierop tot een groot man hebben gemaakt, heeft ook het Nederlandsch-Israëlietisch Kerkgenootschap groote bate ondervonden. Lid van den

Kerkeraad der Hoofdsynagoge te Amsterdam was hij van 1876 tot 1899. Het voorzitterschap van het College heeft hij slechts een korten tijd bekleed. In het bestuur van het Kerkgenootschap is hij getreden in 1878, toen hij benoemd werd tot lid der Centrale Commissie tot de Algemeene Zaken van het Ned. Isr. Kerkgenootschap, ter vervanging van zijn toen overleden vader. Reeds dadelijk nadat hij zitting had genomen, werd hij benoemd tot plaatsvervangend lid der Permanente Commissie. In 1879 werd hij tot lid der Commissie gekozen, waarvan hij in 1897 voorzitter werd. Het voorzitterschap der Centrale Commissie werd hem in 1899 opgedragen.

Het lijkt bevreemdend, dat bij de groote staats- en wereldbelangen, die onverpoosd zijn aandacht vroegen, hij lust had in het soms klein lijkend gedoe in het Kerkgenootschap. Klachten over geschillen in gemeenten, soms van zeer futielen aard, behandelde hij even ernstig als groote politieke vraagstukken. Het was, zoo wil het mij voorkomen, een soort ontspanning na zijn dagtaak. De studeerkamer werd 's avonds niet verlaten, als niet de portefeuille met de kerkgenootschappelijke stukken, zoo gevuld kon zij niet zijn, was doorgewerkt, de concepten gearafeerd, en van kantteekeningen en wijzigingen, zoo noodig, voorzien waren.

De gebreken, die de kerkgenootschappelijke organisatie aankleefden, kende hij door en door. De grondfout was de te ver gedreven eerbiediging van de autonomie der gemeenten. Niet alleen, dat art. 6 van het Reglement bepaalde, dat iedere gemeente het recht had haar huishoudelijke belangen, mits op eene wijze, niet in strijd met het Reglement, te regelen, en art. 62 voorschreef, dat de Centrale Commissie in al hare handelingen de autonomie en de zelfstandigheid der gemeenten, wat haar inwendig en huishoudelijk beheer betrof, had te eerbiedigen en zich van alle inmenging, hetzij in huishoudelijke en financiële aangelegenheden, hetzij in zaken van godsdienstigen aard, te onthouden, stelde art. 78 nog een barricade in den weg aan hen, die die bolwerken wilde bestormen, door te bepalen: „Art. 6 en de tweede alinea van art. 62

zijn onveranderlijk". Het Kerkgenootschap was volgens het Reglement een vereeniging van gemeenten. Elke gemeente kon met inachtneming van den opzeggingstermijn haar verlaten en trad dan in de volheid harer rechten terug.

Alsof het Reglement daarmede niet reeds een bijl aan de grondslagen van het Kerkgenootschap had gelegd, bepaalde het ook, dat gemeenten, die weigerden aan het Reglement of aan de kerkgenootschappelijke Verordeningen te voldoen en op grond daarvan waren verklaard niet te behooren tot de op het Reglement gegronde vereeniging, terugtraden in de volheid harer rechten even alsof zij vrijwillig waren uitgetreden. Gevolg was, dat de gemeenten met eenige voorzichtigheid moesten worden behandeld. Toen een der Ressorten in strijd met de uitgesproken bedoeling der Centrale Commissie zijn vacanten opperrabbinalen zetel had doen vervullen op een wijze, die niet veel verschilde van een interimaire waarneming, kon de Centrale Commissie haar doel alleen bereiken doordien anderzijds op den betrokken functionaris zoo sterken drang geoeffend was, dat deze van de waarneming der functie afzag. Doeltreffende machtsmiddelen tegenover gemeenten of ressorten, die hun verzet tegen de kerkgenootschappelijke bepalingen tot het uiterste zouden hebben willen doen drijven, stonden niet ten dienste, en het pleit voor den goeden geest in het Kerkgenootschap, dat de eenheid daarin toch bewaard is gebleven, en het tijdstip, dat gunstig werd geacht, om de eenheid onverbreekbaar te maken, niet is verhaast door voorvallen, die het Kerkgenootschap met uiteenscheuring hebben bedreigd. Een van de hoofddoeleinden, waarnaar Van Nierop streefde, was het Kerkgenootschap te maken tot een lichaam van een voorname standing in den Nederlandschen Staat. Dit kon geschieden door de persoonlijkheid van zijn leiders, doch moest ten slotte ook steunen op een sterke inwendige organisatie.

Van Nierop was tot de overtuiging gekomen, dat slechts één middel bestond, om daartoe te geraken: de inperking van de autonomie en het ontnemen aan de gemeenten van de

bevoegdheid, buiten het Kerkgenootschap te treden. Doch te voren moest de barricade uit den weg worden geruimd. Was deze verwijderd, dan zou de vereeniging der gemeenten vervangen worden door een organisatie, waarin niet de gemeenten, doch de individueele leden het Kerkgenootschap vormden. Kleine gemeenten moesten kunnen worden opgeheven, voordat haar laatst overblijvende leden zich door den verkoop van hare goederen bevoordeelden, en het moest niet van haar goedvinden afhangen, doch die opheffing moest kunnen worden bevolen. De kleine gemeenten moesten onder een zekere voogdij worden geplaatst, opdat zij niet klakkeloos haar goederen konden verkoopen. De inbreuk door de gemeenten op elkanders rechten gemaakt, door toekenning van haar lidmaatschapsrechten aan personen, niet binnen haar gebied gevestigd, moest worden tegengegaan. Ook moest mogelijk worden gemaakt, dat bij geschillen tusschen de gemeenten de Centrale Commissie kon ingrijpen, zoodra door een der betrokken gemeenten een geschil bij haar aanhangig werd gemaakt.

En zoo verscheen in Juli 1914 het ontwerp-voorstel van de hand van Mr. van Nierop, waarbij op de barricade een stormaanval werd gedaan. Art. 78 werd voorgesteld te wijzigen in dien vorm, dat bij wijziging van het Reglement een aan de bij Grondwetsherziening toegepaste bepalingen analoge regeling werd voorgeschreven. Het ontwerp-voorstel verscheen nog op een voor de totstandkoming van het besluit geschikt tijdstip. Ware er eenige vertraging in de indiening ervan gekomen, wellicht had de nog op de 31 Juli uitgebarsten Wereldoorlog de indiening ervan meerdere jaren vertraagd. De vraag is gewettigd: was de Centrale Commissie bevoegd de bij art. 78 van haar Reglement gewaarborgde autonomie van de gemeente in te perken. Gelijk bekend is, bestaat omtrent de veranderlijkheid van onveranderlijkheid waarborgende bepalingen, verschil van opvatting. Van Nierop heeft gekozen voor de opvatting, die de veranderlijkheid aanneemt. Het verschil van gevoelen omtrent de onveranderlijkheid van

art. 78 was van ouderen datum. Reeds toch in een adres door den Kerkeraad der Hoofdsynagoge te Amsterdam op 23 Mei 1865 gericht tot den Minister van Justitie ter zake van de toen opnieuw voorgenomen verandering in de organisatie van het Kerkgenootschap, heeft de Raad betwijfeld, of in die bepaling voldoende waarborg was gelegen tegen een onwenschelijke uitbreiding van de macht der Centrale Commissie, en gaf hij de voorkeur aan een regeling, waarbij de toestemming der gemeenten op veranderingen van het Reglement werd gevraagd.

Het ontwerp-voorstel vond bij de gemeenten algemeene instemming, slechts twee, Groningen en Winschoten, verklaarden zich er tegen. De Centrale Commissie nam het na een korte discussie in haar zitting van 20 Juni 1915 met algemeene stemmen aan.

Toen toog Van Nierop aan den arbeid tot het scheppen van een nieuw Reglement volgens de beginselen, neergelegd in de toelichting tot het ontwerp-voorstel. Het beginsel, dat het Kerkgenootschap is een vereeniging van individuen heeft vooral bij de gemeenten 's-Gravenhage en Rotterdam bezwaren ontmoet. Het ontwerp is echter met kleine wijzigingen door de twee instanties heengewandeld en heeft aan het Kerkgenootschap een Reglement geschonken, waarvan in den brief, die aan Mr. van Nierop is gericht toen hij uit de Centrale Commissie is getreden wegens een meeningverschil omtrent het Volkspetitionnement, gevolg van de Congres-demonstratie van Februari 1918, is getuigd, dat hij zich daarmede heeft gesticht een monumentum aere perennius.

Het uitschrijven van het hiervoren bedoelde Volkspetitionnement is, gelijk bekend is, de oorzaak van het uittreden van Van Nierop uit de Centrale Commissie geweest. Bij de Congresdemonstratie op 17 Februari 1918, waarvan het uitschrijven van dit petitionnement het gevolg is geweest, was de Permanente Commissie niet vertegenwoordigd, noch had zij daaraan de reden van haar afwezigheid kunnen kenbaar maken, omdat omtrent de motiveering er van in haar boezem

geen censtemmigheid bestond. Van Nierop persoonlijk achtte de Zionistische tendenz, die in de motie, aan de Congresdemonstratie voorgelegd, tot uiting kwam, niet bevorderlijk voor de belangen van het Nederlandsch-Israëlietisch Kerkgenootschap als onderdeel van het Nederlandsch Staatsbestel. Hij had van Nederlandsch standpunt bezwaar daartegen. Ook behoorde, naar zijn meening, de Centrale Commissie, als zij bij de Regeering optrad, dit zelfstandig te doen en niet als slippendraagster van andere, nog wel buitenlandsche, organisaties. Omtrent dit laatste punt waren zijn collega's het met hem eens geworden. Wanneer de Centrale Commissie van oordeel was te moeten optreden voor de belangen, die zij beschouwde als vallende onder de bemoeiingen van het Kerkgenootschap — en althans het zoeken te bevorderen der gelijkgerechtigheid van de Joden in alle landen der wereld met de andere staatsburgers viel daaronder — moest, volgens aller meening, zij dit rechtstreeks en zelfstandig doen. Van Nierop had, nadat op dit punt overeenstemming was verkregen, op zich genomen, een ontwerp-adres aan den Minister van Buitenlandsche Zaken, waarbij diens medewerking werd ingeroepen, om op te komen voor de belangen van de Joden in andere landen, waar zij nog niet gelijke rechten als andere staatsburgers genoten, voor te bereiden, en dit ontwerp zou in een besloten zitting van de Centrale Commissie van 23 Juni 1918 aan de goedkeuring van dat college worden onderworpen. Het door hem ontworpen adres luidde als volgt:

Streng vertrouwelijk. 1)

*Aan Zijne Excellentie den Minister
van Buitenlandsche Zaken te 's-Gravenhage.*

De Centrale Commissie tot de Algemeene Zaken van het Nederl. Israëlietisch Kerkgenootschap veroorlooft zich het volgende verzoek tot U te richten.

In verschillende Oost-Europeesche Staten zijn de aldaar gevestigde Israëlieten achtergesteld bij de andere ingezetenen dezer rijken.

1) sc. slechts tot na de vermelde besloten zitting van 23 Juni 1918.

Zij missen het recht van vrije nederzetting in de verschillende deelen dier landen, of wel het recht van vrije uitoefening van onderscheidene beroepen en bedrijven, of toegang tot de openbare onderwijs-inrichtingen, in het algemeen politieke rechten, die de overige staatsburgers bezitten. Het is onnoodig, U gevallen te noemen, waaruit blijkt, dat zij voor hun persoon of goederen op rechtszekerheid geen aanspraak hebben, en de rechten, die zij als mensch, wat zij toch zijn, kunnen inroepen, hun eenvoudig onthouden worden.

Het is in Nederland ten eenenmale overbodig te betoogen, dat toestanden als aldaar bestaan, voor ieder beschaafd mensch grievend zijn, en het is begrijpelijk, dat die verzoeker in het bijzonder ernstig bedroeven. Het kan dan ook niet bevreemden, dat zij als vertegenwoordigster van het Nederlandsch-Israëlietisch Kerkgenootschap, die de belangen daarvan volgens haar Reglement bij de Regeering voorstaat, zich geroepen acht, zich tot Uwe Excellentie te wenden met het eerbiedig verzoek, om, indien, zooals aanneembaar is, bij het sluiten van den vrede het vraagstuk van den meewarigen toestand der Israëlieten in de Oost-Europeesche Staten ter sprake komen zal, voor de rechten en belangen van de onderdrukten te willen optreden, opdat zij niet achtergesteld blijven bij de overige burgers dier landen en een menschwaardig bestaan hun verzekerd zij.

Het is haar onverschillig, op welke wijze de noodige voorziening wordt getroffen. Het ligt niet op haar weg, eene regeling aan te duiden, die de Israëlietische bevolking dier landen tegen onrecht en geweld, uit godsdiensthaat voort-spruitende, beschermen zal. Wat zij verlangt is, dat maatregelen genomen worden, om den tegenwoordigen toestand afdoend te verbeteren, en dat waarborgen worden verkregen, dat die voorzieningen worden uitgevoerd en niet, zooals na het Berlijnsche Vredesverdrag van 1878, een doode letter blijven. Aan Uwe Excellentie laat zij in vol vertrouwen over te beslissen, op welke wijze aan hare wenschen voldaan kan worden.

Zij vleit zich, dat Uwe Excellentie aan dit eerbiedig verzoek gehoor zal willen geven. Nederland was de bakermat der gewetensvrijheid, en de Staat, waar volgens de Grondwet aan alle Kerkgenootschappen gelijke bescherming is verleend, heeft zeer zeker het recht, zijn stem te doen hooren, wanneer in den raad der volkeren voorstellen aanhangig worden gemaakt, om bepalingen, die met de meest elementaire begin-

selen van godsdienstige verdraagzaamheid strijden, te vervangen door wettelijke regelingen, die de gelijkstelling van alle godsdienstige gezindten verzekeren.

De Nederlandsche Wetgever heeft dit beginsel steeds hoog gehouden. In de zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 18 Juni 1863 verwierp deze tak van Volksvertegenwoordiging een wetsontwerp houdende goedkeuring van eenige bepalingen van het handelsverdrag, tusschen Nederland en Zwitserland gesloten, omdat den Israëlieten destijds aldaar rechten, aan andere staatsburgers toegekend, onthouden werden.

Bij zoodanige antecedenten acht de ondergeteekende zich gerechtigd het vertrouwen uit te spreken, dat Uwe Excellentie bij de regeling van bedoeld vraagstuk, die bij den vrede niet kan uitblijven, bereid zal zijn Uwe krachtdadige en invloedrijke medewerking tot een menschwaardige oplossing te verleen.

Met de aan Uwe Excellentie verschuldigde hoogachting, teekent

De Centrale Commissie tot de Algemeene Zaken van het Nederlandsch-Israëlietisch Kerkgenootschap, enz.

Amsterdam, 23 Juni 1918.

Zooals gezegd het uitschrijven van het Volkspetitionement heeft hem genoopt op 20 Juni 1918, eenige dagen vóór de zitting, ontslag te nemen als lid der Centrale Commissie. Het schrijven, waarbij hij dit deed, is afgedrukt in het Verslag der Handelingen van de Centrale Commissie van den 23sten Juni 1918. Door zijn ontslagneming verviel ook de behandeling van het ontwerp-adres.

De Centrale Commissie heeft Mr. van Nierop herhaaldelijk op ondubbelzinnige wijze geëerd. Ook door blijvende herinneringen. Bij zijn 30-jarig lidmaatschap werd hem een oorkonde aangeboden, na zijn heengaan een zilveren gedenkpenning.

Op zijn eenvoudige grafzerk op de begraafplaats te Muiderberg, waar hij rust te midden van zijn Volk, is gebeiteld het Bijbelwoord מְרוּקָה שְׁנַח הָעֵבֶר (Prediker, 5 : 11) „Zoet is de

slaap van den werker"; de welverdiende rust is hem op hoogen leeftijd ten deel gevallen.

Door met zoo groote gaven, als Van Nierop bezat, zooveel en vruchtbaar werk te verrichten, als hij heeft gedaan, heeft hij zich monumenten, welke de herinnering aan hem bewaren, kunnen stichten.

Hem moge beschoren in betere gewesten de vervulling van den vromen wensch *תהי מנוחתו כבוד*,

Zijn rust zij eere.

Dr. D. M. SLUYS.

Dr. M. WOLFF.

Streng tegenover anderen, maar strenger nog tegenover zich zelve, en daardoor rechtvaardig, hartelijk en getrouw — ziedaar het wezen van wijlen Dr. M. Wolff, in wiens verscheiden op 29 Januari 1924 op zeventigjarigen leeftijd — (hij was den 21sten Mei 1853 te Breda geboren) — ook ons Genootschap een werkelijk, gevoelig verlies te betreuen heeft.

In October 1866 als leerling van het Nederl. Israëlietisch Seminarium toegelaten, heeft hij daar, gesteund door bijzonder goeden aanleg en rusteloozen ijver, den geheelen studiegang ter voorbereiding voor het Moré-examen met veel succes gevolgd. Toch deed hem, streng en getrouw als hij was, het bewustzijn van zich niet bij voorkeur voor de geestelijke roeping geëigend te voelen nog vóór het afleggen van genoemd examen de studie aan het Seminarium voor de verdere academische opleiding in de klassieke letteren verwisselen, welke laatste op 17 April 1888 met zijne promotie op een proefschrift „De usu conjunctionum apud Juvenalem” bekroond werd.

Zijn heengaan van het Seminarium bracht echter niet de geringste vermindering aan de hartelijke sympathieën, die hem zijn verblijf aan die kweekschool geschonken had en die

zijn geheel verder leven en arbeiden in zoo hooge mate vervulden en sierden. Onbegrensde vereering voor onzen grooten Meester Dr. Dünner z.g., warme genegenheid voor onze Joodsche Alma Mater, trots op zijn Jodendom en nobele liefde voor diens gemeenschap en instellingen, en daarnaast onuitbluschbare liefde voor de wetenschap in 't algemeen en de Joodsche studie in het bijzonder. Zij vormden als om strijd de elementen van Dr. Wolff's warm, oprecht en offervaardig gemoedslevens. De verschillende eere-functiën, die hij achtereenvolgens bekleedde, werden door die sympathieën op voortreffelijke en alom gewaardeerde wijze gedragen. De Joodsche gemeente te Haarlem (sedert 1892), de Centrale en Permanente Commissies voor de Algemeene Zaken van het Nederlandsch-Israëlietisch Kerkgenootschap (resp. sedert 1896 en 1917) bezaten in hem eenen bijzonder kundigen, getrouwen en bezielenden leider der Joodsche gemeenschap.

Zijn wetenschappelijk streven en arbeiden, ook buiten de grenzen zijner ambtelijke plicht als leeraar aan het gymnasium te Haarlem (sedert 10 Oct. 1888), bezorgden hem het lidmaatschap van het Historisch Genootschap te Utrecht (December 1908) en van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden (September 1911). Geen wonder echter, dat bij eenen man van zoo warmen Joodschen zin de studie zich bij voorkeur in de richting der Joodsch-wetenschappelijke problemen, meer in 't bijzonder op historisch gebied, bewoog.

Een niet onbelangrijk deel van deze resultaten dier studie is nedergelegd in een twaalftal verhandelingen, achtereenvolgens verschenen in het „Theologisch Tijdschrift”, in de „Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde” en in het „Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde”, alsmede in zijn „Geschiedenis der Joden te Haarlem”, I en II, (1600—1890), uitgegeven door de Vereeniging „Haerlem”, resp. in 1917 en 1919.

Zijne benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau ter gelegenheid van zijn zeventigsten verjaardag was waarlijk eene welverdiende erkenning van een langdurig,

ernstig, getrouw en kundig arbeiden in dienst van Jodendom en Wetenschap.

Het is zeker volkomen begrijpelijk, dat ons Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland bij Dr. Wolff van den beginne levendige belangstelling genoot. Sedert zijne vestiging te Amsterdam verzuimde hij dan ook nooit onze studie-bijeenkomsten getrouw bij te wonen en het daarin verhandelde met de grootste aandacht te volgen. Hadde niet de dood den schijnbaar nog zoo krassen, jeugdigen grijsaard plotseling overvallen, wij zouden ons ongetwijfeld meer-malen van de vruchten zijner onverpoosde, hem tot in zijne laatste stonde zoo dierbare studiën hebben doen genieten.

Thans is deze hope — helaas! — verijdeld en kunnen wij slechts in dankbare vereering op de ons betoonde hartelijke deelname in onzen arbeid terugzien.

Hulde aan zijne nagedachtenis!

L. WAGENAAR.

Prof. Mr. J. OPPENHEIM.

Indien men over prof. Oppenheim spreekt, leest of nadenkt, treft steeds het veelzijdige aan hem. Gij wordt herinnerd aan zijn bijna miraculeuse carrière: als student reeds journalist, weldra leeraar in de Staatswetenschap en op 24-jarigen leeftijd reeds secretaris der gemeente Groningen; 12 jaar later, in 1885, hoogleeraar in het Staatsrecht aan de Universiteit aldaar, om dien stoel in 1893 te verwisselen voor den Leidschen als opvolger van Buys, welke plaats hij in 1907 zou verlaten voor het lidmaatschap van den Raad van State. Anderen spreken u van zijn merkwaardige plaats onder de Nederlandsche juristen, van zijn ongemeene rechtskennis, vooral op het gebied van het Nederlandsche Staats- en Administratief-recht, welke haar bekroning heeft gevonden in zijn Gemeenterecht, wellicht een der meest gewaardeerde en meest geraadpleegde Nederlandsche rechtsgeleerde werken. Uw

aandacht wordt gevestigd op zijn onmiskenbaar wetgevend talent, gebleken o.m. bij zijn voorzitterschap van de Staatscommissies voor de herziening der Kieswet, waarin het evenredig kiesrecht werd ontwikkeld, en voor de wijziging der Gemeentewet, een arbeid, waarvoor de Regeering door de verleening van het Commandeurskruis van den Nederlandschen Leeuw haar dankbaarheid beleed. Men wijst u op den grooten invloed, welken hij, zij het vaak achter de schermen, uitoefende op het bestuur van land en stad, een invloed, welken de gemeente 's-Gravenhage bij gelegenheid van zijn 70sten verjaardag openlijk erkende door de aanbidding van de zoo uiterst zelden verleende plaquette der Gemeente. Met voorliefde wordt gewezen op zijn ongemeen paedagogisch talent, hetwelk hem maakte tot een voorganger, door zijn leerlingen vereerd, zooals dat zelfs te Leiden sedert Goudsmit niet meer was gezien. Gaarne ook wordt vermeld zijn ongewone belangstelling en liefde voor Joodsche aangelegenheden, zijn groote gehechtheid aan het Jodendom, niet minder als zijn omvattende kennis van de Heilige Geschriften en van de Hebreeuwsche taal, het laatst nog in het openbaar gebleken bij de schitterende rede, waarmede hij den tegenwoordigen Rector van het Ned. Isr. Seminarium, den Heer Wagenaar, installeerde. En zoo is er nog veel meer!

Maar dat alles, al die verschillende ongemeene eigenschappen en qualiteiten, zij zijn toch niet anders dan facetten van Oppenheim, facetten, die — de stralen, welke zij afwerpen, mogen nog zoo verblindend zijn! — toch telkens slechts geven één stukje van Oppenheim, één zijde van den man, en niet laten zien zijn geheele persoon, niet doen weten, wat hem boven anderen sierde. Er zijn geweest, en er zijn nog, meer mannen, groote leermeesters, uitblinkende in hun vak, benijdenswaardig in hun ambtelijke carrière, invloedrijk in en buiten de raadszalen, vol liefde voor hun ras en godsdienst, maar toch in hun geheele persoonlijkheid van gansch ander slag en kaliber dan Oppenheim.

Want er was ééne hoedanigheid, welke hem ophief uit en

zelfs boven al die verschillende hoedanigheden, welke hem met al zijn eigenaardigheden, wellicht ook met de gebreken, die hij als ieder zal hebben gehad, maakte tot een gansch bijzonder mensch, dien, wie hem gekend heeft, niet zal vergeten, — en dat was zijn *bezieling*. Want, en dit is het sluitstuk van zijn geheele wezen, Oppenheim was een bezielde met in zich de vonk van het geniale, van het profetische.

Het was die vonk, welke aan zijn persoon dat eigenaardig karakter gaf, welke tot u doordrong in elk woord, dat hij sprak of schreef en dit deed zijn iets, dat anders was en hogere waarde had dan het woord van wien ook. Het was die bezieling, welke de verklaring geeft van den grooten invloed, dien hij uitoefende op ieder, die het voorrecht had met hem in nadere aanraking te komen, zoowel op leerlingen, als op ambtgenooten en regeerders, zoowel op hen, die voor een of ander doel met hem hadden samen te werken als op degenen, die slechts voor hen zelve zijn raad kwamen inroepen. Men voelde, dat men stond tegenover iemand, die met alle kracht steeds het beste gaf, dat hij in zich had, en daarbij — gelijk trouwens de uitkomst meest spoedig leerde — de waarheid steeds merkwaardig dicht wist te benaderen. Het geheim en de aantrekkelijkheid van zijn persoon liggen, meen ik, dáár.

Wanneer bij de oude Romeinen de viering der eeuwfeesten, der ludi seculares, zou aanvangen, werden de volksgenooten ten feest genoodigd met den roep: „Komt en ziet de spelen, welke gij nog nooit hebt gezien en nooit meer zult zien”. Die woorden komen mij steeds voor den geest, als ik aan Prof. Oppenheim moet denken. Wie hem gekend hebben, hebben een man mogen aanschouwen zooals onze tijd er niet vele heeft en zooals ook de toekomst slechts spaarzaam zal brengen.

Mr. L. E. VISSER.

Mr. H. LOUIS ISRAËLS.

Op 1 December 1924 overleed te Amsterdam Mr. Herman Louis Israëls, advocaat en journalist.

Elders is reeds geschetst, wat hij heeft beteekend als voor-
aanstaand jurist, en is hulde gebracht aan den voortreffelijken, veelzijdig ontwikkelde journalist en publicist, die met hem is heengegaan.

Moge het mij gegeven zijn, in deze regelen een, zij het ook onvolkomen, beeld te ontwerpen van Israëls als Jood, en een woord van weemoedige herinnering te wijden aan den betreurde doode, die met de volheid zijner krachten de Joodsche zaak heeft gediend.

Geboren op 21 December 1856 te Groningen bezocht hij aldaar het pro-gymnasium en de H.B.S. met vijfjarigen cursus. Eerst in 1877, een en twintig jaar oud, kon hij zich, na afgelegd admmissie-examen, laten inschrijven als student aan de Leidsche Hoogeschool, waar hij op 26 Mei 1883 „cum laude” promoveerde met een proefschrift over internationaal huwelijksgoederenrecht. Toch waren de tusschenliggende jaren geenszins voor hem verloren gegaan; hij was toen verbonden aan de Redactie van de Groninger Courant, waar hij gelegenheid had zijn natuurlijke journalistieke gaven te verbreed en te verdiepen.

Spoedig na zijn promotie vestigde hij zich als advocaat te Parijs, en werd als zoodanig verbonden aan de Nederlandsche Legatie. In 1891 volgde hij Jan de Meester op als Fransch correspondent van het Algemeen Handelsblad, en konden de lezers volop genieten van de vruchten van zijn wel versneden pen. Het glanspunt van zijn journalistieke loopbaan zal altijd blijven de serie artikelen geschreven over de Dreyfuszaak. Daarin heeft Israëls zijne machtige overtuiging van de onschuld van den ongelukkigen martelaar van het Duivels-eiland verdedigd met buitengewone volharding en met die gloedvolle bezieling, die ieder deed gevoelen, dat deze vurige pleiter niet alleen optrad voor Dreyfus tegen Esterhazy en

de generaalskliek, maar dat daar aan het woord was de Jood, de warm voelende zoon van het Oude Volk, die zich aangegord had tot verdediging van het Jodendom tegen deze monster-campagne van het anti-semitisme.

En die verdediging heeft hij gevoerd met een niet genoeg te prijzen onbaatzuchtigheid, die ons een blik gunt in Israëls' groote karaktergaven.

Die verdediging van Dreyfus toch heeft hem tot tweemaal toe een belangrijk offer gekost.

Hoog aangeschreven als hij was bij zijne Parijsche collega's-journalisten van alle landen, was hij in 1894 benoemd tot Secretaris van het Syndicat de la Presse étrangère. Deze betrekking, die hij als een hooge onderscheiding beschouwde, en die hem zeer na aan het hart ging, heeft hij neergelegd om zich vrij en onafhankelijk te kunnen geven aan de Dreyfus-zaak. Door „l'Affaire" kwam hij ook in conflict met den Nederlandschen gezant, Jhr. de Stuers, en moest hij zijn geliefd Parijs en Frankrijk verlaten. Maar ook toen verloochende hij zijne roeping niet. Men kon hem dwingen Frankrijk te verlaten, niet, om zijne overtuiging prijs te geven of weg te doezelen, niet om zijn woord ontrouw te worden of zijne pen het zwijgen op te leggen.

Toch zou hij nog eenmaal een pleister op deze wonde ontvangen: in 1911 werd hij door President Fallières, bij gelegenheid van diens bezoek aan Amsterdam, benoemd tot Ridder van het Legioen van Eer.

In 1902 vestigde Israëls zich wederom te Amsterdam als advocaat; maar vóór alles bleef hij journalist. Uit die dagen dateeren zijne wekelijksche bijdragen aanvankelijk in het Handelsblad, later in de Telegraaf, waarin hij onder de rubriek „Recht en Wet" de rechtspraak in Nederland, vooral op het gebied der burgerlijke procedure, op voor ontwikkelde leeken zeer bevattelijke, heldere en boeiende wijze in wekelijksche causeriën besprak, en onder het ontleedmes der critiek nam.

Was het wonder, dat de man, die eene onbegrensde ver-

eering koesterde voor recht en rechtvaardigheid, zich ge-roepen voelde in de gelederen der Alliance Israélite Universelle mede te strijden tegen de rechtsongelijkheid der Joden in het Oosten en vóór hunne emancipatie en zedelijke ver-heffing?

Achtereenvolgens maakte hij deel uit van het Bestuur der Amsterdamsche afdeeling en van het Nederlandsch Comité, in de laatste jaren ook van het Comité Central te Parijs.

Dat Verbond heeft hij gediend als weinigen. Trouw comparant in de bestuursvergaderingen en ook in de jaarvergaderingen, waar hij zelden ontbrak op het appèl. Was er een spreker noodig, om in eene ver van het centrum verwijderde afdeeling de beginselen der Alliance te propageeren, dan kreeg het bestuur dier afdeeling een wenk Mr. Israëls uit te noodigen en . . . Israëls ging, om op gemoedelijke wijze een of andere schoone bladzijde van de geschiedenis te ontrollen en door sprekende feiten en cijfers op te wekken tot steun.

Tijdens den grooten wereldoorlog, het was in 1915, maakte Israëls zijne medeleden in het Nederlandsch Comité indachtig op de omstandigheid, dat evenals in 1878 bij het Congres te Berlijn, bij het einde van den oorlog de positie der Joden ter sprake zou komen. *Dàn* moest men gereed zijn en daarom moest men *nù* reeds voorbereidende maatregelen nemen. In zijne belangrijke, later in druk verschenen rede in de zomer-vergadering van dat jaar te Amsterdam gehouden over: „De positie der Joden nà het einde van den oorlog" wees hij met ernst en aandrang er op, dat de te Parijs gevestigde leiding nu vrijwel verlamd was, en dat de Joodsche organisaties in Nederland te zamen de oplossing van het Jodenvraagstuk moesten voorbereiden.

Deze redevoering is de machtige stoot geweest, die Alliance, Zionistenbond en Ito te zamen bracht, eene beweging, die haar culminatiepunt heeft gevonden in de op 17 Februari 1918 te Amsterdam gehouden Congres-demonstratie, gevolgd door een schitterend geslaagde petitionnementsactie. Deze was de waardige bekroning van Israëls' zoo welgevoeld initiatief.

Voor de geestelijke en materieele belangen der Joden in Nederland is Israëls werkzaam geweest als hoofdbestuurder van de „Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland”.

Ook op het terrein van het Joodsche Kerkgenootschap heeft Israëls ruimschoots zijne sporen verdiend.

Allereerst als lid van den Kerkeraad der Hoofdsynagoge te Amsterdam, tot welke functie het vertrouwen der kiezers hem in 1916 riep. En niet alleen in de openbare vergadering onderscheidde Israëls zich. Zijne werkzaamheid lag in hoofd-zake bij de vergaderingen van de vele en belangrijke vaste en tijdelijke commissiën, waarvan hij deel uitmaakte. Om enkele te noemen: de Commissie voor de Reglementsher-ziening, die tot regeling van het vraagstuk der zitplaatsen ter Groote Synagoge, de Commissie tot onderzoek van het vraagstuk van het Joodsch bijzonder onderwijs binnen het gebied der Hoofdsynagoge in samenhang met de verstrekking van het godsdienstonderwijs, de Commissie van Toezicht op de Godsdienstscholen der Hoofdsynagoge, en zoovele andere.

Tot het lidmaatschap der Centrale Commissie tot de Algemeene Zaken van het Nederlandsch-Israëlietisch Kerkgenootschap werd hij in 1918 geroepen, terwijl hij in 1919 in de Permanente Commissie is benoemd tot het vervullen van de plaats, open gekomen door het aftreden van nu wijlen Mr. F. S. van Nierop.

Ook daar heeft Israëls veel en goed gearbeid.

Van de Arbitrage-verordening en de Archief-verordening kan men hem den geestelijken vader noemen, en aan de groote voordrachten van den laatsten tijd op het gebied van het onderwijs heeft hij een belangrijk aandeel gehad. Zijne juridische scherpszinnigheid, zijn groote kennis van de historie, verwerkte hij in de belangrijke redevoeringen, waarnaar men gaarne luisterde, omdat er altijd iets uit te leeren viel, ook al was men het niet eens met de slotsom van zijne beschouwingen.

Was Israëls in de oppositie, dan verdedigde hij zijne van de meerderheid afwijkende gevoelens meestal met groote hard-

nekkigheid, die — ik mag de waarheid niet verzwijgen — wel eens de grenzen van koppigheid bedenkelijk naderde. Maar wanneer een door hem ingediend voorstel of voorgesteld amendement met algemeene stemmen op één na, de zijne, verworpen of afgewezen was, dan begroette hij den uitslag met een glimlach. Oningewijden konden daarin allicht een uiting zien van ironie of medelijden met zijne tegenstanders; zij echter, die Israëls gekend hebben, weten, dat die glimlach slechts het uitvloeisel was van zijn joviaal parlementarisme, dat zich na heftigen, met eere gevoerden strijd neerlegde bij het resultaat der stemming, eene weerspiegeling van zijne innerlijke bonhommie, als wilde hij daardoor te kennen geven, dat hij volkomen bereid was met die booze meerderheid aanstonds weer samen te werken tot behartiging der gemeenschappelijke belangen.

En zoo heeft hij gewerkt met algeheele overgave van zich zelve tot aan het uur van zijn verscheiden. Het was voor Israëls een groot geluk, dat zijne onverwoestbare geestkracht, gepaard aan een kinderlijk maar blijmoedig optimisme, hem tot zijnen laatsten dag deden zegevieren over zijne afnemende lichaamskrachten. Toen ik hem, weinige dagen voor zijn dood, bezocht om hem geluk te wenschen met zijne benoeming tot lid van de Provinciale Staten, zeide hij mij: „Och als ik de lichamelijke zwakte maar weer te boven ben, dan zal het wel weer gaan, want geestelijk voel ik mij frisch en vaardig; mijn dokter geeft mij moed, dat ik de Voorjaarsvergadering van de Staten zal kunnen medemaken”.

Helaas, dat voorjaar is voor hem niet gekomen, want op den eersten van den Wintermaand is hij van ons heengegaan, latende eene groote leegte in iederen kring, waarvan hij deel uitmaakte, niet het minst in den huiselijken kring en in dien zijner vrienden.

Maar ook daarbuiten zal hij niet worden vergeten!

Door zijne buitengewone bekwaamheden, door den onuitbluschbaren ijver en zeldzame toewijding bij het volbrengen van iedere taak, die hij op zich nam, zal hij voor ons, die zijn

werk moeten voortzetten, blijven een lichtend voorbeeld van onwankelbare trouw, van hoog, edel plichtsbef. Ook van hem moge gelden, hetgeen eenmaal getuigd werd van Franklin: „Gemakkelijk op te volgen, maar moeilijk te vervangen”!

En zoo zal Israëls in de Joodsche wereld van Nederland blijven voortleven als een der besten onder ons, en de smart om zijn heengaan slechts kunnen worden gelenigd door de vreugde hem te hebben mogen bezitten.

Voor mij persoonlijk zal ik altijd de herinnering blijven bewaren aan een trouwen medewerker, aan een oprechten vriend.

Mr. B. E. ASSCHER.

A. VAN LOEN.

Abraham van Loen werd te Amsterdam geboren 17 Sjewot 5607, 3 Febr. 1847. Hij was leerling van het Ned. Israël. Seminarium reeds eenigen tijd vóór de reorganisatie er van door Dr. J. H. Dünner z.g. in 1862. In Leiden deed hij het zgn. Groot-Mathesis en bezocht daarna het Athenaeum Illustre — later de gemeentelijke universiteit geworden —. In 1874 legde hij het Moré-examen af. Hij en zijn studievriend T. Tal z.g. waren de eerste leerlingen van het Seminarium, die vrijwel geheel na de reorganisatie gevormd zijn en wier vorming zoo goed als geheel in handen van Dr. Dünner heeft gelegen.

Na het Moré-examen begon hij, te zamen met zijn studievriend, het Athenaeum weder te bezoeken, om door te studeeren voor het doctoraal in de klassieke letteren; die studie werd echter spoedig, in 1875, afgebroken, doordien beiden een ambt verwierven. T. Tal werd rabbijn der Ned. Isr. Hoofdsynagoge te Amsterdam; en A. van Loen werd conrector van het Ned. Isr. Seminarium. Doordien de rector, Dr. Dünner, tot Opperrabbijn van Noord-Holland was benoemd, was er een conrector noodig geworden. — Kort na zijn benoeming tot conrector trad hij in het huwelijk met de dochter van den

Amsterdamschen Rabbijn Jozef Zebi Hirsch. In hetzelfde jaar werd hij lid van de Examencommissie voor Joodsche onderwijzers en rabbijnen; was na het overlijden van Dr. Dünner haar voorzitter, sinds Dec. 1911, en bleef dat tot 1923; in 1924 belette zijn hooge leeftijd hem in de commissie zitting te nemen.

In de zitting van 10 Maart 1881 van den Kerkeraad der Ned. Israël. Hoofdsynagoge te Amsterdam werd hij tot rabbijn benoemd en 28 April '81 werd hij als zoodanig geïnstalleerd. Hij werd directeur der grootste godsdienstschool der Joodsche Gemeente — het ambt van directeur dezer school was destijds nog met dat van één der rabbijnen verbonden —; werd kort na zijn benoeming tot rabbijn, regent van het Ned. Israël. Jongensweeshuis. Van 1877—1888 arbeidde hij als rector van het Portugeesch Israël. Seminarium.

Het ressort Groningen, waar sinds ultimo December 1861 de opperrabbinale zetel onbezet was, benoemde hem 2 Mei 1888 tot Opperrabbijn en 5 Aug. '88 werd hij als zoodanig geïnstalleerd. Vijftien jaren heeft hij daar gewerkt; hij heeft er veel tot stand gebracht en vooral in het ressort Groningen het gezag voor zijn ambt — en daardoor voor dat, waarvan de drager van zijn ambt in zekeren zin de vertegenwoordiger is: het Jodendom — voor goed gevestigd. In de gemeente Groningen wist hij een „Beis Hamidrasj”, een gebouw voor Touro-studie, te vestigen.

28 Juni 1903 werd hij tot Opperrabbijn van het ressort 's-Gravenhage benoemd en 15 Nov. '03 als zoodanig geïnstalleerd. Hij bleef dat tot zijn overlijden 19 Teiweis 5685, 15 Januari 1925.

In de „Joodsch-letterkundige Bijdragen” verschenen een paar artikelen van zijn hand over Joodsch-historische onderwerpen. Verder verschenen een paar predikaties van hem in druk: die bij zijn ambtsaanvaarding te Amsterdam en zijn afscheidsrede daar.

J. T.

JAARVERSLAG OVER 1922
van het
GENOOTSCHAP VOOR DE JOODSCHE WETENSCHAP
IN NEDERLAND,

door den Secretaris, den Heer **Mr. Izak Prins**, uitgebracht ter derde Jaarlijksche Algemeene Vergadering op Zondag, 17 Siwan 5683, 17 Juni 1923, gehouden te Amsterdam.

De titel dekt den inhoud niet geheel. Mijn verslag zal zich aansluiten bij dat, in onze Bijdragen en Mededeelingen No. 1, blz. 21 vgl. gepubliceerd, en zal loopen tot 30 April 1923.

Daar wij een winter-werkseizoen hebben, komt dan zoo, hetgeen in en door ons Genootschap geschied is, beter tot zijn recht.

Trouwens artikel 19 onzer Statuten verzet zich niet tegen deze wijze van doen.

Op onze vorige Algemeene Vergadering, Zondagmiddag, 28 Mei 1922, in „Parkzicht” alhier gehouden, stelde en beantwoordde de Voorzitter, de Heer Dr. J. L. Palache, in zijn openingsrede de vragen, of ons Genootschap reden van bestaan heeft en of de praktijk daaromtrent reeds duidelijke aanwijzingen heeft gegeven. Deze rede vindt men in haar geheel opgenomen in het Nieuw Israëlietisch Weekblad van Donderdag, 1 Juni 1922, blz. 10. Ter gelegenheid van die vergadering hield Uw Secretaris eene kunstbeschuwing in de, daartoe zoo welwillend door den Hoofddirecteur ter beschikking gestelde Regentenzaal van het Rijksmuseum, voor leden en een groot aantal introducés, over Thomas de Keyser's: Jodencompagnie.¹⁾

Gevolg gevend aan een wensch, dienaangaande ter Algemeene Vergadering geuit, informeerde Uw Bestuur bij circulaire van 23 Juni 1922 bij de leden, of het hun aangenaam

1) Zie „Bijdragen en Mededeelingen”, I, blz. 45 vlg.

was de onderlinge studie-bijeenkomsten op een vasten avond in elke werk-maand te bestemmen. Op grond van den uitslag dezer enquête werd voor den winter 1922-'23 de laatste Dinsdagavond van elke maand voor deze avonden vastgesteld. In deze bijeenkomsten sprak dit wintersemester ons lid Dr. F. Leviticus over: „Het Jiddisch”, op 31 October 1922. De Heer Jac. Zwarts hield er zijn voordracht over: „De Utrechtsche Jeuderij, een Jodenstraat in de Middeleeuwen”, op 28 November. Onze gast Prof. Dr. A. Freimann uit Frankfort a.M. leverde daar een bijdrage: „Zur ältesten Geschichte der Juden in Deutschland”, op 26 December 1922. Ons bestuurslid de Heer S. Seeligmann leidde 30 Januari 1923 het onderwerp: „Moses Mendelssohn's invloed op de Nederlandsche Joden” in. En ten slotte teekende ons lid Dr. Léon Polak, 6 Maart j.l., daar voor ons: „Heine's verhouding tot het Jodendom.”

Ik geloof, dat het Bestuur een gelukkige hand gehad heeft met de keus zijner inleiders op deze bijeenkomsten en dezen met de keus hunner onderwerpen; deze vergaderingen waren steeds leerrijk en onderhoudend en vonden ook bij het publiek klimmende belangstelling.

Het Bestuur zag zich echter genoodzaakt eenige regels op te stellen betreffende deze bijeenkomsten, opdat haar karakter van wetenschappelijke-en-onderlinge-studie-bijeenkomst niet te loor zou gaan. Het Bestuur oordeelde, dat alleen aan behoorlijk geïntroduceerden de toegang tot deze studie-bijeenkomsten mocht worden verleend, en dat het debatteen van niet-leden sterk aan banden moest worden gelegd. Eerst als de gewone leden het woord gevoerd hebben, mag dit, — aldus besliste het Bestuur — bij wijze van uitzondering aan een der andere aanwezigen door den Voorzitter verleend worden.

Al deze voordrachten werden weder in de Lou-Jomoesjkamer van het Nederlandsch-Israëlietisch Seminarium alhier gehouden. Een woord van oprechten dank past ons ook thans aan den Rector, die ons deze zaal hiertoe weder geregeld afgestaan heeft.

Wij hopen een beknopt uittreksel der referaten in ons eerstverschijnend Bulletin te publiceeren.

Het hoogtepunt onzer werkzaamheden was wel de uitgave van deze eerste Bijdragen en Mededeelingen. Uit binnen- en buitenland bereikte ons hartelijke instemming met de verschijning van dezen eersteling. Ook hebben wij daardoor met buitenlandsche zusterinstellingen contact gekregen en zijn wij met haar in ruilverkeer kunnen treden. De aldus verkregen boekwerken plaatsten wij, overeenkomstig art. 29 der Statuten, voorloopig in de boekerij van het Nederlandsch Israëlietisch Seminarium, alhier, na met het stempel van het Genootschap te zijn voorzien. Dit stempel — met de brandende tempelluchter des Jodendoms als embleem — heeft de kunstenaar de Heer L. Pinkhof voor ons ontworpen.

Driehonderd exemplaren dezer Bijdragen en Mededeelingen No. 1 zijn bij den Heer Menno Hertzberger, alhier, uitgekomen, waarvan ons door dezen honderdvijfenzeventig ter beschikking gesteld zijn.

Als nummer één van een populair gedachte bibliotheek, — „De Joodsche Volksbibliotheek” — brachten wij een vertaling van Dr. Waldemar M. Haffkine's: „La vitalité du peuple juif,” van de hand van Dr. J. Pinkhof, onder den titel: „De levenskracht van het Joodsche Volk”.

Wij waren tot deze uitgave zonder bezwaar van onzen schatkist in staat, doordat deze eigenlijk een (verbeterde) overdruk is van een gelijknamige artikelen-reeks uit het Nieuw Israëlietisch Weekblad. Zeshonderd boekjes hebben wij ervan laten vervaardigen, welke gretig aftrek vonden.

Wanneer wij er toe kunnen besluiten deze goedkoope, doch niet in elk opzicht gewenschte wijze van publicatie te handhaven, dan zijn wij finantieel wel in staat meer nummers in deze bibliotheek uit te geven.

Den Schrijver en den Vertaler past een woord van dank voor de voorbeeldige wijze, waarop zij ook met deze uitgave het Jodendom gediend hebben.

Trouwens ook al onze Sprekers — behalve dan den buiten-

landschen, van wien wij zoo iets niet vergen konden — verichtten hun arbeid ten dienste van ons Genootschap toegewijd en geheel belangloos. Misschien ware een stelsel, waarbij wij dezen Sprekers, zoo noodig, reis- en verblijfkosten vergoeden, niet te verwerpen.

Wij verleenden ons lid, den heer Jac. Zwarts, eene toelage, die hem in staat stelde al onze leden zijn „Portugeesche Joden te Maarssen en Maarsseveen in de 17de eeuw”, een overdruk uit het Jaarboekje 1922 van het Oudheidkundig Genootschap „Nifterlake”, toe te zenden.

Wij stelden door een toelage ook de Afdeling Amsterdam der Vereeniging voor Wijsbegeerte in staat, Prof. Dr. D. Koigen uit Berlijn, een lezing te laten houden over het onderwerp „Zur Erkenntnis des Zeitalters”.

Wij lieten ons hierbij, gelijk ook in eenige andere gevallen, mede door de gedachte leiden, buitenlandsche geleerden op het gebied der Joodsche Wetenschap in hun zoo moeilijk bestaan te steunen, doch moesten natuurlijk daarbij ook velen teleurstellen.

Overzien wij de wetenschappelijke werkzaamheden van het afgelopen tijdperk, dan mogen wij niet geheel ontevreden zijn. Ons doel, onder onze leden actieve belangstelling voor de Joodsche Wetenschap te wekken, hebben wij steeds in het oog gehouden en naar de bescheiden kracht, waarover we beschikken, gediend. In het afgelopen jaar moesten we ons van onze eigenlijke taak wel geducht rekenschap geven, toen in Den Haag onder leiding van den Heer Mr. C. H. J. van Haften in Mei 1922 een Comité, dat zich later constitueerde tot Genootschap tot wetenschappelijke voorlichting omtrent het Jodendom en het Joodsche Volk, gesticht werd, en onder welks oprichters ook onze Voorzitter behoort.

Dit Genootschap heeft zich tot taak gesteld de cultuurwaarden van ons Volk in ruimer kring in Nederland bekend en gewaardeerd te maken, en niet, om een kring van Joodsche Wetenschap te vormen en te onderhouden.

De stichting van deze instelling vindt haar oorzaak in de

verontwaardiging, in en buiten onze kringen gewekt, door den aanval, welken wijlen Prof. Bolland in October 1921 op het Jodendom gericht heeft. In ons vorig jaarverslag maakten wij van onze plannen daaromtrent melding. Niet memoreerden wij toen, dat wij toen ook betrokken waren in plannen, welke op het vestigen van een Joodschen leerstoel aan een onzer Universiteiten betrekking hadden, doch die op niets uitgelopen zijn.

Ons Bestuur vergaderde in 1922 vijf maal, tegen vier keer in 1921, en ook in deze periode hielden wij slechts eenmaal een algemeene ledenvergadering.

Het ledenaantal, dat 1 Januari 1922 uit 76 werkende, en 7 beschermende leden bestond, werd in dat jaar vermeerderd bij de gewone jaarlijksche vergadering met 12 gewone leden, terwijl drie nieuwe beschermende leden zich bij het Bestuur in dat jaar aanmeldden. Het verdient vermelding, dat, tot onze groote vreugde, onder deze categorie zich ook een niet-Joodsche dame bevindt.

Wij verloren door overlijden in 1922 de Heeren E. Italie en A. Rodrigues Pereira als werkende leden. Wij hopen in ons Bulletin een levensschets, door bevoegde hand vervaardigd, van elk van deze beiden te mogen uitgeven. De dood eischte ook ons beschermend lid den Heer M. A. Levie op. Verder bedankten in dat jaar vier gewone leden, zoodat wij per 31 December 1922 in onze ledenlijst 82 gewone en 9 beschermende leden telden.

Dank zij de stijgende belangstelling, welke onze werkzaamheden vonden, mochten wij in het loopende jaar reeds drie nieuwe beschermende leden er bij in onze ledenregisters opnemen.

Deze verhoogde belangstelling is niet voor een gering gedeelte te danken aan de Pers, die wij daarvoor dank weten.

En toch is dit interesse nog beslist onvoldoende. Bijvoorbeeld: geen Israëlietische Gemeente, geen enkele Joodsche instelling is nog beschermend lid van ons Genootschap. Dat moet veranderen. Wij zijn in staat degelijk wetenschappelijk

werk uit eigen kring te produceeren en — als de kas zulks zal toelaten — te publiceeren. Doch zoolang geen groote schare beschermende leden ons Genootschap daartoe financieel in staat stelt, zal dit werk in portefeuille moeten blijven.

De Joodsche geleerde wordt daardoor ontmoedigd en produceert niet meer, en de Wetenschap — de Wetenschap tout court — is verarmd.

Zij, die Wetenschap en zij, die ons Volk liefhebben, behooren ons Genootschap in zijn geestelijk-opbouwend werk krachtig financieel te steunen.

Moge van deze jaarvergadering het wachtwoord hiertoe uitgaan.

JAARVERSLAG OVER 1923

van het

GENOOTSCHAP VOOR DE JOODSCHE WETENSCHAP IN NEDERLAND,

door den Secretaris, den Heer **Mr. Izak Prins**, uitgebracht ter vierde Jaarlijksche Algemeene Vergadering, op Zondag, 27 Siwan 5684, 29 Juni 1924, gehouden te Amsterdam.

Ook thans dekt de titel den inhoud weer niet. Mijn verslag zal, op denzelfden grondslag als en in aansluiting met het vorige, loopen van 1 Mei 1923 tot 30 April 1924.

Op onze vorige Algemeene Vergadering, Zondagmiddag, 17 Juni 1923, in de daartoe zoo welwillend door het Kerkbestuur afgestane vergaderzaal der Nederlandsch-Israëlietische Hoofdsynagoge alhier gehouden, leverde onze Voorzitter, de Heer Dr. J. L. Palache, eene beschouwing over het begrip Joodsche Wetenschap en vond daarbij de gelegenheid eenige opmerkingen te maken omtrent het nieuwe Academische Statuut en de vorming der Nederlandsch-Joodsche theologen. Deze rede is in haar geheel opgenomen in het Nieuw Israëlie-

tisch Weekblad van Vrijdag, 22 Juni 1923, derde blad, blz. 9. Ter gelegenheid van die vergadering vertoonde na eene inleiding ons bestuurslid Dr. D. M. Sluys, als Secretaris dezer Gemeente zoo bij uitstek geschikt, ons en onzen introducés de verzamelingen der gewijde voorwerpen en der gedenkstukken van de Nederlandsche Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam. Het kan hen, die deze collectie dien namiddag mochten aanschouwen, niet verwonderen, dat ook de Koninklijke familie bij Haar bezoek aan de Groote Synagoge op 1 April j.l., geboeid werd bij den aanblik van zooveel schoons en belangwekkends.

In de eerste bestuursvergadering na de Algemeene Vergadering gehouden, werden de bestuursfuncties onderling verdeeld. De Heer Dr. J. L. Palache moest daarin als Voorzitter van ons Genootschap aftreden, en was niet onmiddellijk herkiesbaar. In zijn plaats werd de Heer L. Wagenaar tot Voorzitter benoemd, die deze functie wel aanvaardde. De aftredende Secretaris en Penningmeester lieten zich een herbenoeming welgevallen. Daar thans de Voorzitter in Amsterdam woonachtig is, werd er geen vice-Voorzitter benoemd.

Wat het ledenaantal aangaat hebben we met weemoed onze twee in 1924 overleden leden de Heeren Mr. S. F. van Nierop en Dr. M. Wolff te herdenken. Beiden namen in het Nederlandsche Jodendom een zeer vooraanstaande plaats in. De eerste, van het Nederlandsch-Israëlietisch kerkelijk-administratief recht een kenner gelijk misschien geen tweede, was daardoor al een sieraad van ons Genootschap; de tweede, een onvermoeibaar historicus, was een ijverig lid van ons Genootschap; hadde de dood Dr. Wolff niet uit ons midden weggerukt, we zouden ongetwijfeld nog veel van zijn veelzijdig Joodsch weten hebben kunnen genieten.

De ledenlijst had het navolgende verloop:

Leden-aantal	Gewone Leden	Beschermende Leden
1923		
Totaal 1 Januari 1923	82	9
Gewone leden: benoemd 17 Juni 1923.	12	
van dezen bedankten	4	
dus lidmaatschap aanvaard	8	
lidmaatschap opgezegd tegen 31 Dec. 1924	2	
Beschermende leden: nieuw aangemeld in 1923		4
Lidmaatschap opgezegd		1
Totaal 31 December 1923	88	12
1924 (Tot 30 April 1924)		
Gewone leden: overleden	2	
Beschermende leden: nieuw aangemeld		1
Totaal 1 Mei 1924	86	13
Gewone leden: bedankt tegen 31 December 1924	3	

De Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland schonk ons een subsidie van / 25.—; waarvoor wij haar erkentelijk zijn.

In het jaar 1923 hielden we vijf bestuursvergaderingen.

Wat het wetenschappelijk werk van ons Genootschap betreft, ons bestuurslid de Heer I. Maarsen hield in onze onderlinge studie-bijeenkomst van 18 October 1923 een voordracht getiteld: „Het Hebreeuwsch Letteroefenend Genootschap ten spreuke voerend: Tongeleth; eene bijdrage tot de kennis van het Joodsch-letterkundige leven te Amsterdam in de eerste helft der negentiende eeuw.” De Heer Opperrabbin J. Vredenburg, Arnhem, sprak 22 November 1923, over: „Ritueele handwasschingen”, en 27 December 1923 sprak ons

bestuurslid Dr. I. Mendels uit Groningen over: „De(n) Jood in de Middel-Nederlandsche letteren”. 17 Januari 1924 teekende de Heer J. S. da Silva Rosa van Amsterdam ons: „Dr. Samuel Sarphati, de(n) stichter van het nieuwe Amsterdam”; 28 Februari 1924 leverde onze Voorzitter Rector L. Wagenaar eene: „Talmudisch-kritische bijdrage omtrent de kennis van Palestinensische toestanden en gebruiken in den Babylonischen Talmud”, en tot slot mocht Uw verslaggever 1 Mei 1924 voor U: „Een Hollandsch-Joodsch Hervormingsplan uit het jaar 1770”, weer eens blootleggen.

Het Bestuur besloot het karakter dezer onderlinge studie-bijeenkomsten nauwer te bepalen. De ervaring heeft immers geleerd, dat deze collegiale bespreking hoe langer hoe meer ontaardde tot een debat tusschen inleider en gehoor, waaronder zich ook velen van het geïntroduceerde publiek met ijver mengden.

Thans moet de ondervinding uitmaken, of de bestuursmaatregelen, genomen ter contrôle op de introductie en op de rangregeling van hen, die na den inleider het woord wenschen te voeren, doel zullen treffen.

Het Genootschap schreef in het najaar een nieuwen prijsvraag uit, en wel over: De Psalmen in de Joodsche Liturgie. Het Bestuur hoopt nu een gelukkiger greep gedaan te hebben, door thans een niet te moeilijk en uitgebreid onderwerp, daarenboven liggend binnen den studiekring van vele Joodsche wetenschappelijke werkers, aan de orde te stellen.

Het programma van dezen prijsvraag werd als volgt opgesteld:

Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland vraagt een onderzoek naar de historische ontwikkeling van de plaats, de keuze en de beteekenis der Psalmen in de meest bekende riten der Joodsche liturgie, van de oudste tijden tot den Reform.

In deze vraag zijn slechts geheele Psalmen of Psalmstukken bedoeld, dus niet losse verzen.

Het antwoord, gegeven in het Nederlandsch, Hebreeuwsch, Fransch, Duitsch of Engelsch, geschreven met eene andere

hand dan die van den auteur of met eene schrijfmachine, moet vòòr 1 April 1925 den Secretaris van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, gevestigd te Amsterdam, (Sarphatistraat 52), worden toegezonden. Het moet worden geteekend met eene spreuk en vergezeld gaan van een gesloten en gezegeld briefje, dat dezelfde spreuk tot opschrift heeft en den naam en het adres des schrijvers bevat.

Op de Jaarlijksche Algemeene Vergadering van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland in 1925 wordt het oordeel van het Bestuur over de ingekomen antwoorden afgekondigd en aan den schrijver van het meest voldoende antwoord, dat door het Bestuur de bekroning waardig wordt gekeurd, eene som van honderd vijftig gulden uitgereikt.

Wij voerden eene correspondentie met de Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler (E.V.) zu Frankfurt a.M. tot het houden van een tournee door Nederland met lichtbeelden door den conservator van diens verzamelingen.

Onze geschriften — publicaties — hopen we thans ook weer met een belangrijk nummer te verrijken, en ook de Joodsche Volksbibliotheek voort te zetten.

Ons lid Dr. Léon Polak, 's-Gravenhage, deed, — tot onze vreugde, — door onze bemiddeling al onze leden een afdruk van zijn lezing in ons Genootschap: „Heine's verhouding tot het Jodendom”, toekomen.

Onze verzamelingen, in het Zevende Hoofdstuk onzer Statuten bedoeld, verkeerden nog steeds in embryonalen toestand.

Hadden wij in ons vorig verslag melding te maken van ons Haagsch zuster-genootschap tot wetenschappelijke voorlichting omtrent het Jodendom en het Joodsche Volk, thans is ons een andere zuster geboren.

Den 16^{den} December 1923 werd te Amsterdam de Vereeniging: Zionistische Secties voor Wetenschappelijken Arbeid opgericht, welke de Zionistische studenten en afgestudeerden tot de Joodsche studie wil brengen, en die tevens het bevorderen en steunen der Joodsch-wetenschappelijke instituten in Erets-Israël in haar programma geschreven heeft.

Zoo werden der Wetenschap des Jodendoms in Nederland weer nieuwe perspectieven geopend. Het is te verwachten, dat ook ons Genootschap daardoor op den duur zich sterker en krachtiger ontwikkelen kan.

In de eerste vijf jaar van zijn bestaan heeft het Genootschap getoond levensvatbaarheid te bezitten; moge het volgend quinquennium een stagen vooruitgang van wetenschappelijke beoefening van de Joodsche Wetenschap in Nederland beleven. Zoo zij het!

OVERZICHT VAN DE ONTVANGSTEN EN UITGAVEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR DE JOODSCHE WETENSCHAP IN NEDERLAND OVER 1922.

Ontvangsten:		Uitgaven:	
a) Saldo:		a) Porti	f 22.87 1/2
α) Kas	f 154.49	b) Drukwerken, enz.	- 34.—
β) Reservefonds	- 150.—	c) Bijeenkomsten	- 29.50
b) Contributies	- 557.07 1/2	d) Lezing Dr. Freimann	- 60.—
c) Gift	- 10.—	e) Diversen	- 17.50
		f) Saldo:	
		α) Kas	- 107.69
		β) Reservefonds	- 150.—
		γ) Rijkspost-spaarbank	- 450.—
	<u>f 871.56 1/2</u>		<u>f 871.56 1/2</u>

De Commissie van Verificatie:

(w. g.) I. de Jongh,
(w. g.) Dr. M. Wolff,
(w. g.) Dr. B. Israël Ricardo.

De Penningmeester:

(w. g.) M. Pinkhof.

Amsterdam, 17 Juni 1923.

OVERZICHT VAN DE ONTVANGSTEN EN UITGAVEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR DE JOODSCHE WETENSCHAP IN NEDERLAND OVER 1923.

Ontvangsten:		Uitgaven:	
a) Saldo:		a) Porti	f 39.26
a) Kas	f 107.69	b) Drukwerk, enz.	- 59.—
b) Reservefonds	- 150.—	c) Bijeenkomsten	- 48.60
c) Rijkspost-spaarbank	- 450.—	d) Uitgave Bijdr. en Mededeelingen I	- 245.75
b) Contributies	- 590.67 1/2	e) Diversen	- 33.95
c) Giften	- 110.—	f) Saldo:	
d) Rente	- 8.47	α) Kas	- 315.60 1/2
e) Diversen	- 1.50	β) Reservefonds	- 150.—
		γ) Rijkspost-Spaarb.	- 458.47
		δ) Postgiro	- 67.70
	<u>f 1418.33 1/2</u>		<u>f 1418.33 1/2</u>

De Commissie van Verificatie:

(w. g.) Dr. F. Leviticus,
(w. g.) Mr. I. van Creveld,
(w. g.) C. Eitje.

De Penningmeester:
(w. g.) M. Pinkhof.

Amsterdam, 29 Juni 1924.

DE VERZAMELINGEN DER GEWIJDE VOORWERPEN EN DER GEDENKSTUKKEN VAN DE NEDERLANDSCH-ISRAËLIETISCHE HOOFDSYNAGOGTE TE AMSTERDAM.

Uittreksel van de voordracht in de derde Jaarlijksche Algemeene Vergadering op Zondag, 17 Juni 1923, ter inleiding van de bezichtiging der verzamelingen, gehouden door den Heer **Dr. D. M. Sluys**.

Spreker begon met de mededeeling, dat de verzamelingen van de gewijde voorwerpen van de Hoofdsynagoge, bijna zou

hij willen zeggen, uit het „niets” zijn geboren. Bij de eerste godsdienstoefening, die de Hoogduitsche Joden hielden op de Hooge Feestdagen van het jaar A. M. 5636 (22 en 23 September en 1 October 1635) moesten zij twee Wetsrollen leenen van leden der Portugeesche Gemeente, naar luid van het verhaal van Maharam Maarsen in het werk Seërith Jisraël. De Joden, die zich korten tijd daarna uit Duitschland naar de Nederlanden hebben begeven onder de geeselslagen van een woeste soldateska, hebben verschillende gewijde voorwerpen medegebracht, die in het bedehuis der Gemeente werden gebruikt. Menachem bar Awrohom, in de wandeling genaamd Mendele Katsew (slager), Parnas in het jaar 1640, was eigenaar van een Wetsrol en van een zilveren Thora-schild, waarvan de beroemde theoloog Johannes Leusden in zijn „Jonas Illustratus” (zie Sluys: „De oudste Synagogen der Hoogduitsch-Joodsche Gemeente te Amsterdam, 1635—1671,” (1921), blz. 21 en 22) een beschrijving geeft. De Wetsrol was bij de Gemeente beleend voor de som van zes gulden en elf stuiver. Het aanschaffen van de verschillende kerkelijke benodigdheden is zelfs bij het aangroeien van het ledental der Gemeente en bij de verbetering van hun vermogensomstandigheden niet vlot verlopen. Zeer waarschijnlijk was dit ook toe te schrijven aan het bij de Gemeente in zwang zijnde instituut, dat haar leden, die in het bezit van Wetsrollen en andere gewijde voorwerpen waren, deze op hun gelegen voorkomende tijdstippen in de Synagoge mochten doen gebruiken; eene concessie, welke zoowel in het belang der Gemeente als van de eigenaren der gewijde voorwerpen was. Den gemeenteleden was het toch ten strengste verboden buiten de Synagoge godsdienstoefening met Thora-voorlezingen te houden. Zij vonden nu gelegenheid hun Wetsrollen toch te doen gebruiken, terwijl de Gemeente profiteerde van de omstandigheid, dat de eigenaren der gewijde voorwerpen haar deze ten gebruike afstonden. Een en ander echter was oorzaak, dat de inventaris een zeer bescheiden omvang bleef houden. Sluys: De oudste Synagogen enz., blz. 20, somt op de gewijde kleeden,

die haar in 1667 behoorden, waarvan de herinnering is bewaard gebleven door het schutblad van het oudste protocol.¹⁾

Spr. geeft daarvan ter illustratie eenige bepalingen en besluiten van Parnassijns, die weliswaar alle uit lateren tijd stammen, t.w. uit de eerste helft van de 18de eeuw, doch waarvan het aannemelijk is, dat daarbij de gedragslijn is gevolgd, die van de stichting der Gemeente af heeft gegolden:

1° Een besluit van 5 Kislew A. M. 5468 (29 November 1707) terzake van het feit, dat R. Leib Emrich, wiens burgerlijke naam was Lion Gompertz, aan Parnassijns mededeelt, dat hij heeft doen vervaardigen een voorhangsel met massief zilveren letters, ten dienste bij de besnijdenissen, die toenmaals in de Synagoge werden verricht. Het besluit vermeldt o.a., dat hij zich moest verplichten, wanneer een besnijdenis op Sabbath of Feestdagen zal plaats vinden, hetzij bij een van zijn vrienden, hetzij bij een van zijn vijanden, onverschillig bij wien, het voorhangsel af te geven, om het in de Synagoge te doen voorhangen. Voorst moest hij zich verplichten levenslang het voorhangsel in Amsterdam te laten, en het niet weg te voeren, onverschillig of hij hier of elders mocht wonen.

Daartegenover verbonden zich Parnassijns, dat, zoolang het voorhangsel zich hier ter stede mocht bevinden, het zou worden gebruikt, indien er op Sabbath of Feestdagen een besnijdenis plaats had, en dat, wanneer een ander voorhangsel zou worden vervaardigd, het voorhangsel van R. Leib Emrich den voorrang zou hebben ter Grootte Synagoge, behoudens wanneer er iemand de Gemeente een dergelijk of fraaier in vollen eigendom zou afstaan. Dit voorbehoud is althans bij het leven van R. Leib Emrich geen werkelijkheid geworden.

1) Ter vergelijking. Bij het beruchte „Schülergeläuf” in het Ghetto van Lemberg in 1664 werden in de (grootte) Synagoge 65 Wetsrollen, 25 zilveren en 9 vergulde kronen, 36 voorhangsels, 100 dekkleeden, 136 Thora-manteltjes, 1 groote zilveren lichter voor 10 lichten, 380 kostbare taleisim, 520 groote bijbels enz. geroofd, in de oude Synagoge 72 Wetsrollen, 18 zilveren en 6 vergulde kronen, 160 aanhangsels en dekkleeden, 160 Thora-manteltjes, enz. enz. gestolen. — Zie Majer Balaban: „Skizzen und Studien zur Geschichte der Juden in Polen.” Berlijn, 1911, S. 122.

2°. Een besluit van Parnassijns van gelijken aard, dagteekenende van het jaar 1725. Op 22 Eloel 5485 (31 Augustus 1725) heeft R. Feibelman Kleef, voerende den burgerlijken naam Philip Levy Gompertz, de Gemeente een wit voorhangsel ten geschenke aangeboden, ten gebruike op de Hooge Feestdagen en andere daarmede gelijk gestelde dagen. Parnassijns hebben o.a. aan R. Feibelman toegestaan, het voorhangsel mede naar huis te nemen, om het daar te bewaren, opdat het niet bederven zou, en zoolang het gebruikt zou worden, zouden de Opperkosters het uit zijn huis mochten halen en het hem den dag na het feest weder in bewaring geven. Het Reglement der Gemeente van 1737 bepaalt dan ook in art. 57 (zie ook art. 55), dat uit de Wetsrollen, zoowel die aan particulieren toebehooren als aan de „Kerck” ten geschenke waren gegeven, achtereenvolgens bij beurten zou worden gelezen, — waarbij de ornamenten, die bij ieder behoorden, desbegeerende zouden worden gebruikt, — behoudens op den laatsten dag van ieder der hoofdfeesten (bedoeld wordt Mattenas Jad), waarop de Wetsrollen, die aan de Gemeente behoorden, als eerste Wetsrol zouden worden gebezigd. Ditzelfde gold ook ten aanzien van de voorhangsels, die ook bij beurten voor de Heilige Arke zouden worden voorgehangen. Op de Hooge Feestdagen en de daarmede gelijkgestelde dagen zou echter het voorhangsel van Philip Levy Gompertz, en bij besnijdenissen in de Groote Synagoge op Sabbath en Feestdagen het besnijdenisvoorhangsel van Lion Gompertz, worden voorgehangen. Nog bij het besluit van Parnassijns van 20 Eloel 5513 (19 September 1753) wordt aan Sara, dochter van Isac Salomons de Jonge (Rintel), weduwe van Ohajiem, zoon van Joseph Samkalden, die de Gemeente den bekenden Gannoekoh-luchter ten geschenke heeft aangeboden, nu gebezigd ter Groote Synagoge, en een voorhangsel, waarvan de spiegel nog aanwezig is, toegestaan dit voorhangsel bij zich thuis te bewaren; eerst na haar overlijden zou de Gemeente het zelf in bewaring nemen.

Onder die omstandigheden deed zich de behoefte aan een

bewaarplaats der gewijde voorwerpen niet gevoelen. Dit zou eerst geschieden, toen onder betere economische omstandigheden de geschenken aan de Gemeente toenamen, en deze successievelijk in het bezit van een waardevolle collectie kwam.

Spr. ging toen over tot een opsomming van enkele kostbaarheden. Uit de 17de eeuw zijn slechts enkele voorwerpen overgebleven, een er van is het verluchte Machzor-handschrift, afgestaan door den drukker Phoebus Levy (zie Sluys: „De ambtsdata van de oudste Opperrabbijnen bij de Hoogduitsche Joodsche Gemeente te Amsterdam, van ongeveer 1640 tot 1706,” (1917), blz. 13)¹⁾ en een klein zilveren schild dragende het jaartal אמת (A. M. 5441, 1681).

Eerst omtrent de vijftiger jaren der 18de eeuw begon zich de offervaardigheid jegens de Gemeente behalve door de schenking van voorhangsels en Wetsrollen te kenmerken door den afstand van zilveren kerksieraden.

Een fraaie collectie is afkomstig van Josele ben Elkana Levy, kleinzoon van Samuel ben Elkana Levy (zie Sluys: De oudste Synagogen enz., blz. 15), na wiens overlijden op 70-jarigen leeftijd op 25 September 1750, de Gemeente in het bezit kwam van een legaat, bestaande uit een kostbaar verguld zilveren schild, waarop ook uitgebeeld zijn de figuren van Mozes en Aäron, versierd met drie vergulde diademen en voorzien van een open kastje tot bergplaats van zilveren plaatjes, waarop de verschillende gedenkdagen zijn gegraveerd, en waaraan eenige kleine verguld zilveren plaatjes hangen, voorts een Wetsrol met zilveren handwijzer, een paar zilveren siertorens getooid met kroontjes van gedegen goud, en een verguld zilveren kan en schotel voor de handenwashington van de Kohaniem, pronkstukken van edelsmeedkunst. In den tijd, dat Josele deze geschenken aan de Gemeente legateerde, telde de Gemeente veel economisch welgestelde leden, waarvan Spr. noemt de bekende familiën Boas, Gom-

1) Zie thans I. Maarsen: „Het Amsterdamsche Machzor-handschrift en zijn geschiedenis”. — De Vrijdagavond, III, (1925), p. 49 vlg.

pertz, Cohen en anderen, wier namen in de 18de eeuw klank hadden gekregen en van wier materieelen voorspoed nog de getuigenissen aanwezig zijn in de fraaie grafmonumenten op de begraafplaats te Muiderberg. Van dien economischen voorspoed met in zijn gevolgen grooten offerzin bij de leden der Gemeente leverde een schitterend bewijs het feit, dat een in 1745 gehouden collecte voor de met uitdrijving uit hun woonplaats bedreigde Praagsche Joden¹⁾, rond / 10.000.— heeft opgeleverd. Hij wordt ook geïllustreerd door het feit, dat de Gemeente tusschen 1740 en 1750 / 30.000.— kon besteden voor den aankoop van vier huisjes, die bij de in 1730 gebouwde primitieve Nieuwe Synagoge moesten worden bijgetrokken, terwijl voor den Raaw, wiens woning, ongeveer gelegen ter plaatse van den muur, waarin zich nu de Heilige Arke dier Synagoge bevindt, evenals die huizen onder sloopershanden viel, een nieuwe woning werd aangekocht, het perceel thans bekend als Jonas Daniël Meyerplein No. 16, voor de niet onbelangrijke som van / 13525.—. Uit dien tijd dagteekent ook het begin van den aanleg der verzameling kostbaarheden, waarvan in 1788 voor het eerst een inventaris is opgemaakt.

Ten slotte, om een staaltje te geven van de wijze, waarop de Gemeente aan de middelen kwam om haar buitengewone uitgave te bestrijden, vermeldde Spreker terloops nog het besluit, waarbij de reeds vermelde Gannoekoh-luchter aan de Gemeente werd geschonken.

Bij dien luchter en het reeds vermelde voorhangsel gaf de geefster aan Parnassijns en Penningmeesteren in bewaring een bedrag van / 10.000.— tegen een vergoeding voor winstderving van 3½ ten honderd. Het in bewaring geven van gelden aan Parnassijns was, gelijk Spr. nog mededeelde, een zeer algemeen gebruik, doch waarbij ook, als bij zoovele andere dingen, het eindje de lasten droeg, zoodat in 1798 de schulden der Gemeente bedroegen / 450.000.—, waarvan een bedrag van / 371.000.— direct opeischbaar was. Ter consolidatie van de

1) Zie thans hierover Izak Prins: „Eene Hollandsche interventie ten behoeve van buitenlandsche Joden, 1745—'46”. Amsterdam, 1924.

schuld werd een negotiatie van / 256.000.— afgegeven, af te lossen in 16 jaarlijksche termijnen, te beginnen met 1802.

Dat de schenkingen van Josele Levy en Sara Samkalden door de tijdgenooten als waardevolle werden beschouwd, blijkt wel uit de vermelding daarvan op hun grafschriften.

De grootte van het bezit aan gewijde voorwerpen in 1788 wordt vastgesteld door een zorgvuldig bewerkten inventaris, werk van den eenigen tijd later tot Opperkoster, tevens tot schrijver bij de Gemeente benoemden Ohajiem ben Mozes Cauveren. Dit bezit werd door Spr. opgesomd en daarna vergeleken met het bezit aan gewijde voorwerpen, thans in gebruik en voorkomende in het Verslag der Gemeente, waaruit blijkt van den sterken aanwas der verzameling in den loop der 19de en de eerste decennien van de 20ste eeuw.

BEKNOPT E VERSLAGEN DER LEZINGEN TER STUDIE-BIJEENKOMSTEN.

HET JIDDESCH.

Lezing door den Heer **Dr. F. Leviticus**,
(Amsterdam), 31 October 1922 gehouden.

Op den voorgrond wordt gesteld, dat onder het Jiddesch, door Spreker te behandelen, is te verstaan, dat Joodsch-Duitsch, dat door de Joden in Nederland wordt of beter, werd gesproken. Deze taal is van minder beteekenis dan, doch heeft vrijwel denzelfden oorsprong en voor een goed deel gelijke geschiedenis als die, welke de Joden spreken, die indertijd uit Duitschland naar Polen waren uitgeweken en zich daar gevestigd hebben. In aantal overtreffen deze laatsten de eersten verscheiden malen; zij hebben hunne taal tot op den huidige dag behouden en eene literatuur ontwikkeld, waaraan de honderdduizenden, die in onzen tijd zich van Europa naar New-York verplaatsten, ook deel hebben. De taal der

Oost-Joden — zooals wij hen zullen noemen — is door velen beschreven, en juist wijl zij tot de levende talen behoort, is de beschrijving een nuttig werk.

De belangstelling voor het Jiddesch, in Nederland gesproken, is uit den aard der zaak veel geringer. Daarvoor is het getal Joden te klein; doch ook eene assimilatie aan de Nederlandsche taal, die toch eveneens eene Germaansche is, evenals het Duitsch element van het Jiddesch, gaf voornamelijk aanleiding tot het wegsterven der taal. Interessant zijn in dit opzicht de overblijfselen van het Duitsch der Joden, dat in hun Nederlandsch nog gevonden wordt.

Het Jiddesch der Nederlandsche Joden is waard beschreven te worden; in niet minder mate dan de taal van een of ander gewest, stad of dorp, welke zoo vaak het onderwerp van een proefschrift aan onze of buitenlandsche Universiteiten vormt. Wat een universitair proefschrift aangaat, dient te worden gewezen op „Die jüdisch-deutsche Sprache, eine grammatisch-lexikalische Untersuchung ihres deutschen Grundbestandes” door den Hollandschen Jood Jacob Gerzon, waarop deze in 1902 tot doctor der philosophie werd bevorderd. In dit proefschrift dankt hij zijn promotor Prof. Wilhelm Braune, een der voornaamste Germanisten van onzen tijd. Het feit, dat Braune zulk een onderwerp eener dissertatie waardig keurde, bewijst, dat hij het gewicht er van voor de taalstudie inzag. Doch hier zij vermeld, dat Gerzon het Jiddesch der Oost-Joden beschrijft.

De nieuwe banen, die de taalstudie in de laatste jaren heeft betreden, maakt zulk een onderwerp zeer geschikt. De nieuwe richting komt in het kort op het volgende neer:

Taal is voor den taalkundige in de eerste plaats het *gesproken* woord; als hulpwetenschappen dienen natuurkunde, physiologie, psychologie en philosophie (logica). De taalwetenschap, zoo opgebouwd, kan vruchtbare resultaten opleveren.

Van de natuurkunde is kennis van de leer van het geluid noodig, en dit slechts in beperkten zin, voor zoover dit op het gesproken woord betrekking heeft. Van de physiologie heeft

de taalkundige meer noodig; en het is geen wonder, dat een physioloog de grondlegger voor de nieuwere taalwetenschap is; Spr. bedoelt Ernst Brücke, den eersten schrijver van onzen tijd over phonetiek, met zijn: „Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute,” (1856). Van denzelfden physioloog verscheen in 1863: „Neue Methode der phonetischen Transcription”.

In ons land heeft men aan de Universiteit te Utrecht samenwerking van den taalgeleerde Gallée met den physioloog Zwaardemaker gehad. Wij zijn thans zoover, dat grondige studie eener taal, zonder phonetiek, onmogelijk is.

De overige hulpwetenschappen, psychologie en logica, hebben voor het Jiddesch in Nederland minder beteekenis, en wel omdat dit Jiddesch eene onvolkomen taal is gebleven. Kunnen wij bij eene beschrijving van het Jiddesch, dus evenals bij de eene of andere Nederlandsche gewesttaal, van het standpunt van den Germanist uitgaan, wij kunnen nog meer.

Sedert Franz Bopp in de eerste helft van de 19de eeuw zijne onderzoekingen op het gebied van de vergelijkende taalstudie in het licht gaf, „Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Gotischen und Deutschen” en steunend op den reeds vroeger vermoeden samenhang, is de vergelijkende taalstudie opgebloeid.

Men heeft het karakter van elke taal van den Indogermaanschen stam vastgesteld, bepaalde taalwetten gevonden en zoo een nieuw gebied voor den studeerende geopend.

Het Jiddesch in Nederland is volgens de indeeling der Indogermanistiek, *Germaansch*; volgens eene indeeling der Germanistiek is het *Duitsch*, en wel, wat de taal bijzonder interessant maakt, Duitsch uit de zestiende eeuw; er ligt zooveel ouds bestorven in het Jiddesch, zoowel in den uitspraak als in den woordenschat.

Men ziet het oude reeds dadelijk aan het woord *Jiddesch* (korte i) inplaats van het te verwachten Jüdisch (lange ü); zoowel phonetisch als taalhistorisch kan de vorm verklaard worden. (Spreker geeft hier in korte trekken met behulp van

twee menselijke strottenhoofden, benevens afbeeldingen en tabellen een beknopt overzicht van de beginselen der phonetiek).

Eigenaardig, dat in ons land het grootste aandeel aan de studie van het Jiddesch door de Katholieken wordt genomen. Pater Van Ginneken in zijn „Handboek der Nederlandsche Taal” wijdt een aanmerkelijk stuk van het tweede deel aan het Jiddesch; hij dankt in het voorbericht zijn collega, evenals hij aan het Canisiuscollege te Nijmegen verbonden, voor diens bijstand bij de transcriptie van het Jiddesch. Ook bevatte het Tijdschrift voor Taal en Letteren onder bestuur van docenten der R.K. Leergangen, door velen genaamd: het „Katholieke Tijdschrift”, in de twee laatste jaargangen verscheiden opstellen van Moormann, leeraar M.O. te Nijmegen, voorheen te Maastricht, met lange lijsten van Jiddesche woorden, o.a. ook eene van woorden, uit, zooals hij het noemt, het lōsche nekodesch(!).

In 1915 verscheen in ons land het werk van ons medelid J. E. Polak Jzn. onder den titel: „Het Joodsch in Nederland”, een boek, dat van veel arbeid getuigt, van veel liefde voor het vak en tevens van piëteit jegens hem, die dit werk begonnen was, J. L. Voorzanger, in leven leeraar en hoofdonderwijzer bij de Israëlietische Gemeente Veendam-Wildervank. Voorzanger had gewerkt naar een boekje „Sem und Japhet. Die hebräischen Worte der jüd.-deutschen Umgangssprache”; wat hij onafgedaan heeft achtergelaten, heeft Polak voortgezet en uitgegeven. Het is een goed boek, om de uitdrukkingen na te slaan; het bevat bovendien wetenswaardigs omtrent het Joodsch-Duitsch; opmerkingen omtrent den invloed van het Hebreeuwsch op het Joodsch en omgekeerd. Het werk wil een ieder dienen, die iets omtrent het Joodsch wenscht te weten; de lijst is niet volledig; voor het wegblijven van enkele rubrieken van woorden — erotica et rustica — geeft Polak zelf de reden op. Mocht een tweede druk verschijnen, zoo kan veel materiaal bijgevoegd worden.

En nu op het onderwerp in engeren zin, het Jiddesch van

den Nederlander terugkomende, worden de taalklanken en de woordenschat in korte trekken besproken.

K l a n k l e e r.

De korte klinkers van het Middelhoogd., die in het Nieuwhoogd. zijn verlengd, zijn in het Jiddesch nog kort:

Klinkers: *nēmen, gebōgen, gehōben*, enz.

Mhd. *ei* = â: *brât, flâsch, hâs* (heet), *tâl, klât, mâne, rân, wâch, klân, ân, kân, lât*.

Mhd. *ou* eveneens = â: *lâfe, âch, bâm*.

Mhd. *â* = ô: *jôr, hôr, ôbend, môl, nôch, nôdel, stôl, schôf, ôder, spôt*.

Deze voorbeelden doen dienst als een korte, lang niet volledige beschouwing der klinkers.

Van de medeklinkers wordt geen beschrijving gegeven, wijl deze in het algemeen zijn zooals in het Nieuwhoogd. Alleen nog een opmerking, dat de zoogenaamde ich-laut (zooals in: ich, mich) niet voorkomt; daarvoor is de breede sisklank, zooals in Tisch gebruikelijk.

De grammatica (vormleer) is zeer kort, naamvallen komen bijna niet voor; het hangt wel samen met de omstandigheid, dat het taalgevoel verzwakt werd bij hen, die als paria's beschouwd en uitgedreven werden en slechts met onontwikkelde niet-Joden in aanraking kwamen. Eene fijne beschaving der vormen werd den Joden van toenmaals geheel vreemd.

W o o r d e n s c h a t.

arbs — Middelhoogd. arweiz (met een eindklank = s) — Grieksch *ἄρῆβρωτος* (erwt).

harbst — fruit, oogst — Gr. *καρπός*, Middelhoogd. herbist.

gascht — Middelhoogd. gast (niet de uitgenoodigde, doch de onverwachte, van buiten komende), Lat. *hostis* (vijand); meerv. *gäscht* (met Umlaut).

naket — Nederl. naakt, Jiddesch *nakent, nakendik*, vergel. Middelhoogd. *nacket* en *nackend*.

V e r w a n t s c h a p s n a m e n.

Vele in alle Indogermaansche talen meestal eindigend op *r*;

in de beteekenis vaak van elkaar afwijkend: *ète*, *měme* (vader, moeder) *měmele* (tante) *adam* (schoonzoon), *harle* (grootvader), *frale* (grootmoeder), *schnerisch* (schoondochter), *anekel* (kleinzoon), *schwēr* (schoonvader), *schwiger* (schoonmoeder), *geschwei* (schoonzuster, zwager), *ette* (vader) — Zwabisch—Alemann. *atte*, *atto*; Gotisch *atta* (vergel. Attilavadertje), Grieksch *ἄττα*

měme, *měmele* — verwant met *mama*.

adem — Nieuwhoogd. Eidam (middelh. ei wordt *â*, zie boven).

harle — eigenlijk z. v. a. Herrlein.

frale — eigenlijk z. v. a. Fräulein, in de beteekenis van vrouwtje.

schnerisch — Nieuwhoogd. Schnur; in het Nederlandsch is snaar (gewestelijk) schoonmoeder.

anekel — Middelhoogd. eninkel (*inkel* is uitgang, maakt het woord tot verkleinwoord; blijft over een vorm *an* — Ahn, zoodat inplaats van kleinzoon de beteekenis grootvadertje verschijnt; wegens verschil in beteekenis bij verwantschapsnamen, vgl. bij Luther nog *neffe* — kleinzoon, vgl. hetzelfde woord in het Latijn *nepos*).

schwēher — schoonvader, vgl. Nieuwhoogd. Schwäher.

schwiger — Middelhoogd. swiger in dezelfde beteekenis.

W o o r d e n, die in het Jiddesch voorkomen en aan het Duitsch van een ander stadium herinneren.

zwēl — tafellaken, handdoek, Gotisch *tvâhan* — wasschen; vgl. Nederl. *dweil*, *leilech* — beddelaken.

schiebart — masker, vgl. Duitsch Schönbart.

schier(e) — in de beteekenis van *weldra*, zooals in het Middelhoogd. (*was ist der*) *mär* — van *maere*, gebeurtenis, vgl. Nederl. *mare*.

DE UTRECHTSCH E JEUDERIJ, EEN JODEN- STRAAT IN DE MIDDELEEUWEN.

Lezing door den Heer **Jac. Zwarts**,
(Utrecht) 28 November 1922 gehouden.

Het groot aantal Jodenstraten in België¹⁾ herinnert nog aan het bestaan der vele Joodsche Gemeenten voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen. In de Noordelijke gewesten was „de Jodenstraet” van Den Bosch²⁾ bekend, doch slechts het Utrechtsche Jodenrijdje en de Nijmeegsche „Joedengas” houden de herinnering er nog levendig; terwijl Kober ons een overzicht der Duitsche Jodenkwartieren schonk³⁾, weten wij van de Nederlandsche vrijwel niets. De toevallige omstandigheid, dat de transporten der belendende perceelen van de Utrechtsche Juedery bewaard zijn gebleven, maakte het mogelijk een onderzoek te doen. Een 25-tal charters, de transportregisters en decreetboeken in het Gemeente-archief te Utrecht bevatten de bronnen voor deze voordracht, en waar dit beeld zich ook in de overige Nederlandsche gewesten moet hebben vertoond en het bovendien op zóó vroegen tijd licht werpt, scheen Spr. het onderwerp een nader onderzoek ten volle waard.

Het hart der oude Bisschopsstad, de Platea civitatis, waar Raadhuis, Parochiekerk en Rechthuis zich bevonden, was met de Stadsgracht verbonden door de Bakkersteeg, waarvóór de Bakkersbrug gelegen is.

De Oude Gracht te Utrecht bezat groote burchten voor den stadsadel, waartusschen houten hutten nog in de 17de eeuw zich als woonplaats der minder welgestelden vertoonden. Achter zulk een huis strekte zich een groot erf uit, dat met den hooiberg, schuur, bakhuis en brouwerij aan een boerenhoeve deed denken⁴⁾.

Het hoekhuis Oudegracht—Bakkerstraat was reeds in 1307 in dezen staat, toen het als oudste weldadige stichting in

Utrecht vermeld wordt⁵⁾. Het perceel besloeg de geheele Bakkerstraat, want het liep tot den Steenweg toe. Een achteruitgang, voor mest weg te doen en proviand in te slaan, was dus raadzaam. Deze huizen hadden dan ook een poortweg, die tot het achterhuis liep „dair daer die poortwech door gaet”.

Mocht dit beeld in de stille en uitgestrekte immuniteiten gehandhaafd blijven, de waardevermeerdering van den grond deed in het stadscentrum spoedig den grond meer productief maken.

Zoo had de buurman in 1365 reeds⁶⁾ aan den Poortweg een „husinghe” doen timmeren, die weldra door meerdere gevolgd zoude worden. Terzijde in de Bakkerstraat, bezat het Kapittel van St. Marie op het eind der 14de eeuw drie en een halve hofstede⁷⁾. De oude Poortweg was toen verbonden door de Bakkerstraat met „den cleynen steechdyn in die backerstege”⁸⁾. Bezit echter de Poortweg dus een „afterhuys” en is hem het uitzicht ontnomen, zijn landelijk karakter doet hem toch nog den naam „Boegaertstraet” dragen.

De oude hofstede was ondertusschen geheel afgebrokkeld. Het achterhuis was zelfstandig verkocht en het had den Poortweg geheel opgeslokt; haar uitgang werd nu terzijde in de Bakkerstraat, het genoemde kleine steegje. Kleine houten huisjes, in Utrecht „cameren” geheeten, aan den Poortweg, deden het groote oude huis tot de kern worden van een kleine daarbij behorende buurt. Nieuwe bewoners zouden den ouden Poortweg een nieuw karakter en naam geven „die stege die die Boegaertstraet te heten plach ende nu die Joderye heet”⁹⁾.

Jeudery ook Jodery beteekent, volgens het Woordenboek van Verwijs en Verdam, Jodenbuurt, met verachting gebruikt. Het is het Fransche Juiverie, Juyterie enz. „De Cronyck van Vlaenderen” verhaalt, dat de Joden van Brussel verbrand werden, die daar woonden „ende de Joderye te niente ghe-daen”. Het werd ook voor Jodendom gebezigd¹⁰⁾.

De Jodenvervolgingen in Noord-Europa van 1349/50, de „pestjaren,” heeft ook Utrecht van zijn Joden ontdaan¹¹⁾.

Langzamerhand, als ook de Duitsche Steden weder Joodsche bewoners opnemen, krijgt ook Utrecht weer enkele terug. Zij wonen dan echter overal bijeen; de Ghetti ontstonden, welk proces in Nijmegen duidelijk is te onderkennen¹²⁾. Gemeenschapsbanden en veiligheid doen hen bij elkander wonen, meestal aan de markt of in de onmiddellijke omgeving hiervan¹³⁾. Wel woonden er meestal Christenen in, doch een „Mezoeza” bestempelt het toch als een bepaald Jodenkwartier¹⁴⁾.

De Utrechtsche Jodery lag, zooals wij zagen, vlak bij de Stadsgebouwen en was tevens in een krans van markten gelegen, waarvan zij het middelpunt vormde¹⁵⁾.

Een uiterst belangrijke teekening, toegeschreven aan Jan van Brueghel, den zg. Fluweelen Breughel¹⁶⁾, toont ons de Oude Gracht met Bakkersbrug, Bakkerstraat en Jodery op het einde der 16de eeuw, nog in den middeleeuwschen staat. De oude hoge houten gebouwen, met hun uitbouw, toonbanken en luifels kan men er nog op zien. Links is de lage donkere ingang der Jodery. „Scorrenberg” heet het groote huis links, terwijl het kleinere hoekhuis als „Cleyn Schorrenberg” bekend is, doch naar het Jodenhofje ook als het Huis Joderie of Jodenrye voorkomt. Men ziet daar de stege „die Joderye heet, voer onder doer gaet ende voert allanges beneden henen-gaet ende gelegen is”¹⁷⁾. Door het poortje komen wij aan het hofje, waar rechts de tuintjes achter de huizen Bakkerstraat liggen en links de „cameren” zijn getimmerd. Het nog bestaande Utrechtsche hofje „Sionscameren” geeft hetzelfde beeld nog heden te aanschouwen.

Het „yerste huys int Jorythgen” is een aangebouwd huisje aan Groot Schorrenberg, in de 17de eeuw door een timmerman bewoond. Er behoorde echter een plaats met een „backhuys” bij. Het „backhuys” vindt men in allerlei Jodenkwartieren; daar werd de „Schaeth” gewarmd. De plaats was vrij ruim, want in volgende eeuwen konden er nog vijf woningen op gebouwd worden. Eén kamer, nl. die, waarin Steven Boen en zijn wyf Udel in wonen en behorende aan het Oude

Gasthuis is ons nader bekend. De gevel „daer die doere ende glas in staen” staat ter zijde. Naderhand, bij drukker verkeer, wordt deze aan de zijde van den weg gemaakt, daar vermeldde bewoner in de „vico dicto die Joderye” niet onvermogen was. In 1424 vinden wij te Nijmegen ¹²⁾ in de Joedengas een groot huis naast de kleinere kameren, vermoedelijk van den Jood Mannon: de eerste(?) Nijmeegsche Synagoge. Ook Utrecht bezat zulk een „huysinge ende hofstede gelegen in die Bogertstraet ofte Juederye mit glaesen, glaesraempten ende mit allen zyner toebehoorten” ¹⁸⁾. Ook heeft de Joderye nog twee open grasvelden evenals aan de overzijde, waar zoo’n erf achter een huis nog in 1573 gesplitst wordt ¹⁹⁾. Tegen het eind van het hofje tegen het achterhuis zien wij vier kameren aangebouwd, die steeds in het bijzonder als de „Joderye” worden aangeduid. Het achterhuis wordt bewoond door Claes Ketelaer, die de uitgang op het Steenweg echter heeft afgesloten. Deze kameren waren ook nogal ruim gebouwd, want in 1623 lezen wij nog, dat er tuintjes bij behoorden, dat van één „camer” drie woningen werd gemaakt, gelijk zij „met hun erven en gronden staende en gelegen annex den anderen binnen Utrecht in de Jeuderijstraat” waren. Het blok Steenweg-Bakkerstraat sluit hier de Joderij af ²⁰⁾, „dat cleijn steeghkijn” in de Bakkerstraat is de uitgang, aan weerszijden daarvan zijn de schuttingen der perceelen Bakkerstraat gelegen.

Wij kunnen ons er de bewoners met hun hoornvormige Jodenhoeden en hun donkere overkleeden voorstellen, zooals de Stichtsche schilder Ouwater hen afbeeldt, te midden van dit modderhofje, waar de omgeving gewoon was het vuil neer te smijten. Tegen het brandgevaar aldaar waakt de Stadsraad in de volgende eeuw ²¹⁾.

De Utrechtsche Joden legden zich op den warenhandel toe. De geldhandel hadden er de Italiaansche, Lombardische bankiers in handen; de Joden werden hieruit geweerd. De 21 gilden waakten echter tegen concurrentie. Bij de algemeene Joden-uitdrijvingen in de eerste helft der 15de eeuw, ter eere Gods en der heilige Jonkvrouw, werden zij ook weder uit

Utrecht gedreven. Niet het gepeupel, doch de Overheid, door de fanatieke geestelijken gedreven, waren de aanstichters ²²⁾. In Utrecht werden zij in 1444 uitgedreven, en werd hun verboden zich met „hoir goeden”, hun handelswaren, in de stad of stadsvrijheid te vertoonen.

Weder doet zich het verschijnsel voor, dat gedoopte Joden niet alleen toegelaten worden, doch van den Raad een vrij hooge premie ontvangen ²³⁾. Nicolaes Ketelaer, de buurman der Joderye, gaf in 1473 met Gerard de Leempt een „Defensorium” o.a. tegen de Joden uit ²⁴⁾.

Met de Joodsche artsen was het anders gesteld ²⁵⁾. Mr. Meyer „een Joodsche Doctor” kreeg in 1474 met een gezelschap Joden tot het najaar vrijgeleide ²⁶⁾. Ook kwamen weder andere Joden in de stad, die er bij de reeks nieuwe uitdrijvingen van 1485 wederom uitgedreven werden, als „onbehoerliich geselschap”, dat niet meer „comenscap hantende” in de stad of stadsvrijheid mocht gezien worden.

In 1597/98 vermelden de fabrieksrekeningen van het Domkapittel ²⁷⁾ een „Joedensteechgen” vlak tegenover het koor der machtige Fransch-Gothieke Kathedraal gelegen. Een onderzoek wees uit, dat die benaming moet gegeven zijn naar den bewoner van het groote huis, den vermoedelijk Marraanschen advocaat Mr. Barnadijn de Montevaldono, blijkbaar uit Monte Valdonne (Provence) afkomstig, die dit huis „Die Loetze”, ook later kocht. Blijkbaar was hij de verdediger der juist toen zoo aangevallen oude kapittelrechten en woonde hij daarom in het groote huis in de stille immuniteit van Den Dom, waar de oude claustrale rechtsgewoonten nog golden.

De Joderye, onder allerlei varianten bekend, werd geheel volgebouwd aan beide zijden ²⁸⁾. De Noordelijke huisjes zijn geheel aan de perceelen Bakkerstraat getrokken, terwijl van de Zuidelijke rij enkele nog als pakhuis dienst doen. Bij nacht en ontijden is het „Jodenrijdje”, zooals het nog tusschen de moderne mode-puien te lezen is, door hekjes van den publieken weg afgesloten.

De middeleeuwsche geest van exclusivisme werd door de

Fransche Revolutie voor goed gebroken. Eerst sinds dien kon zich te Utrecht een Joodsche Gemeente vestigen en ontwikkelen.

Ten slotte doet Spreker opmerken, dat Prof. L. G. Visscher's „Chronologische tafel” (Utrecht, 1850), voor zoover niet nageschreven, zeer onbetrouwbaar is. Het aldaar op p. 12 op 1485 aangegeven jaartal, dat de Joden in het Jodenrijtje wonen, is ten eenemale onjuist gebleken.

De conjectuur van Van der Monde, dat het hofje Bochtstraat zoude heeten naar de bocht, die het vormt, berust, volgens Spreker, op een palaeographische misvatting; er staat wel degelijk *geen* Bochtstraat. Ook aan diens conjectuur (dl. III p. 56), dat de naam misschien van Henric de Joede Geryds Joedenzoen van Tuyl afkomstig is, in 1390 burger geworden, kan z.i. gevoegelijk geen aandacht worden geschonken.

Volledigheidshalve zij er hier nog op gewezen, dat ook het door een Amerikaan in de „Jewish Encyclopaedia” gestelde artikel *Utrecht*, volgens Spreker, kant noch wal raakt; blijkbaar heeft de man het Hollandsch verkeerd begrepen.

- 1) *Emile Ouverleaux*: „Notes et documents sur les Juifs de Belgique sous l'Ancien Regime”. Revue des Etudes Juives T. VII, Parijs, 1883, p. 117 vlg. Overdruk Parijs, 1885. *Salomon Ullmann*: „Studien zur Geschichte der Juden in Belgien bis zum XVIII Jahrhundert.” Antwerpen, 1909. Voor Mechelen „Het Boek,” 1918, afl. I.
- 2) *J. v. Oudenhove*: „Beschryvinge der Stadt ende Meyereye van 's Hertogenbossche,” Amsterdam, 1649, p. 115.
- 3) *Adolf Kober*: „Grundbuch des Kölner Judenviertels 1132—1425. Publicationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, XXIV, Bonn, 1920.
- 4) *S. Muller Fzn.*: „Schetsen uit de Middeleeuwen”, Amsterdam, 1900, p. 169 ook p. 92—95 en p. 109 vlg.; nieuwe bundel, Amsterdam, 1914, p. 421 vlg.
- 5) — — — „Catalogussen van de bij het Stadsarchief bewaarde archieven”, Utrecht, 1911, No. 387 (uitgegeven „Archief voor het Aartsbisdom Utrecht”, dl. XXX). Ook de inventaris 2de afd. No. 226, I, 226, II, 2314, 1363, I, 1501, 1305, I en 1305, II, No. 2171 en No. 1035 en Cat. Gem. Arch. No. 68710.

Zie ook de 2de afdeeling bewerkt door W. C. Schuylenburg, No. 1501.

- 6) *Handschriften collectie-Booth*, B 16 fol. 96, Handschrift 315. (Rijksarchief te Utrecht).
- 7) *Inventaris van de Charters van het Kapittel van St. Marie* No. 5219, (Rijksarchief te Utrecht).
- 8) *Blaffaard-archieff St. Marie* (Mensurnaalkamer) inventaris No. 190, (Rijksarchief Utrecht).
- 9) *Transportregisters* Gem. Arch. 3 April 1589. Ook Invent. No. 2314.
- 10) *Repertorium der Plakaten*, p. 26, 27, 60.
- 11) *S. Salfeld*: „Das Martyrologium der Nürnberger Memor-buches”, Berlijn, 1898, p. 84, 286 en 454.
- 12) *H. J. D. Schevichhaven*: „Oud Nijmegen's straten, markten, pleinen” enz., Nijmegen, 1896, p. 112.
- 13) *Zeitschrift des Hist. Verein für Niedersachsen*, LXXXIV, Jrg. 1919, Heft 112.
- 14) *Sepher Aguddah*, ed. Krakau, 1571, bij Kober, p. 35.
- 15) *N. van der Monde*: „Geschiedkundige beschrijving van Utrecht” Utrecht, 1845, dl. II, p. 57 vlg., 342 vlg., dl. III, p. 45, 121, 164 en 167, verder p. 64—72 en 202—254.
- 16) *Dessins anciens e.a. des Collections Heseltine et Richter de Londres. Vente 27—28 Mai 1913 à Amsterdam chez Frederik Muller & Cie*, p. 6, No. 62.
- 17) *C. A. de Cruyff*: „Namen van huizen te Utrecht”, (Ms. Gem. Arch.) dd. 7 Juni 1586; resp. ook Transportregisters 1589 (3 April), 1602 (27 April) en 1601 (22 Mei), 1559 (16 Augustus), 1586 (6 Mei), 1636 (30 Maart), 1637 (26 Mei) en 1650 (30 Mei). Verder Transportregisters 1717 (27 April), 1799 (3 December), 1771 (5 December), 1586 (3 April), 1693 (27 Juli), 1602 (27 April) en 1671 (13 November). Ook Decreetboeken 1693 (3 October), 1601 (22 Mei) en 1765 (27 Februari).
- 18) *J. J. Dodt van Flensburg* in „Tijdschrift voor Geschiedenis en Statistiek van Utrecht”, 2de serie, 1ste Jrg. p. 17 vlg.
- 19) *Transportregisters*, resp. 1614 (fol. 273), 1616 (fol. 345); 1618 (fol. 40), 1620 (fol. 132), 1575 (fol. 240), 1620 (fol. 118), 1622 (fol. 185), 1576 (6 Februari), 1623 (fol. 328 en 400). Decreetboeken, resp. 1667 (fol. 334), 1556 (fol. 23), 1657 (27 April), 1556 (fol. 23), 1761 (fol. 767), 1572 (fol. 315) en 1564 (fol. 141, ook in 1597).
- 20) *Charters van St. Marie* (2de afdeeling, N^o. M 1490, dd. 3 Sept. 1401, Sabbato post Aegidii), (Rijksarchief Utrecht).

- 21) *Des Raads Dagelijks Boek* 1444 fol. 122, 1554 fol. 119 vs. en 1534 fol. 79, vgl. Schevichaven, o.c., p. 10.
- 22) *Otto Stobbe*: „Die Juden in Deutschland während des Mittelalters”, p. 191 vlg.
- 23) *S. Muller Fzn.*: „Regesten der Bisschoppen”, No. 1154 en 2405, en „Kameraarsrekeningen, 1462/63, 1465/66 en 1485.
- 24) *Defensorium fidei contra Judeos, hereticos et Saracenos* (incunabel „Bibliotheca Rosenthaliana”). Ook „Het Boek”, 1920, p. 125.
- 25) *J. Münz*: „Die jüdische Aerzte des Mittelalters”, Frankfurt a. M., 1922.
- 26) *Buurspraeck Boek*, 1474 fol. 28 vs. en 1485, fol. 100.
- 27) Remigii (1 October) 1597/98 fol. 220 (Rijksarch. Utrecht). *G. G. Calkoen*: „Beschrijving van Den Dom of St. Maartenskerk” (Ms. Gem. Arch.) dl. II, p. 31, en diens „Aanteekeningen omtrend claustrale huizen van Den Dom en Oud Munster”, *ibid.* (plattegrond p. 86).
- 28) *Inventaris* 1161, p. 91, *Blaffaard* 1753—1802, 1777 (klepgeld), 1793 en 1714 (haardsteden).

DE OUDSTE GESCHIEDENIS DER JODEN IN DUITSCHLAND

Lezing door den Heer **Prof. Dr. A. Freimann**,
(Frankfort a. M.), 26 December 1922 gehouden.

Spreker verklaart, dat onder de oudste geschiedenis der Joden in Duitschland in dien tijd ook die van Zwitserland, Bohemen en Oostenrijk moet worden begrepen. Men dient te letten op hun staatkundigen toestand, vooral echter op hunne maatschappelijk-economische en ten slotte hun cultureel-religieuze verhoudingen.

Reeds in den Romeinschen tijd bestonden in de Rijnstreek Joodsche koloniën, die echter tijdens de Volksverhuizing volkomen verloren gingen.

Onder de Karolingers bloeiden de Joodsche gemeenten in Mainz, Worms, Spiers, Keulen en Regensburg. De Joden

hadden keizerlijke privilegiën. Uitvoerig staat spreker stil bij het privilegie voor de Joden in Spiers door bisschop Rüdiger in 1084 verleend, dat èn naar inhoud èn herkomst (Italië) wordt geanalyseerd.

In het algemeen was in de tiende eeuw de toestand der Joden daar gunstig. Zij waren onderdanen van den Bisschop, woonden in eigen buurten, genoten handelsvrijheid en hadden het recht niet-Joodsch personeel te houden. Wat het bedrijfsleven der Duitsche Joden betreft, waarover Spreker uitweidt, vinden we grondbezitters, o.a. in Silezië, wijnbergbezitters in de Rijnstreek, (vrouwen brachten wijnbergen als huwelijksgift ten huwelijk), en kooplieden. Tot 1906 was de interlocale handel bijna uitsluitend in handen van Joden en geldhandelaren.

Vooraf in Oost-Frankrijk en West-Duitschland hebben zij het geld, in den handel door koopmanschap gewonnen, uitgeleend. De slavenhandel was den Christenen een doorn in het oog, het houden van slaven werd den Joden daarom verboden. Toch vinden we tot in de dertiende eeuw Joodsche slavenbezitters. De slaven werden echter niet besneden.

Daar Spreker den staatkundigen en economischen toestand uitvoerig had besproken, ontbrak hem de tijd, om de culturele en religieuze ontwikkeling in bijzonderheden na te gaan. Slechts wees Spreker erop, hoe de Thora-studie in deze Duitsche Jodencentra de Joden bewaarde voor ineenstorting en deze hen van de Volksverhuizing tot den huidigen dag in stand heeft gehouden.

De voordracht vormde de door Spr. te schrijven inleiding op het eerste deel der door de Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums uit te geven „Germania Judaica”.

MOSES MENDELSSOHN'S INVLOED OP DE NEDERLANDSCHE JODEN.

Lezing door den Heer S. Seeligmann,
(Amsterdam), 30 Januari 1923 gehouden.

Spreker wil in zijn betoog aantoonen, dat tengevolge der omstandigheden, waaronder de Joden hier te lande na hun komst in 1593 hebben geleefd, van Mendelssohn geen invloed op de Nederlandsche Joden uitging en ook niet kon uitgaan. Spreker begon uiteen te zetten, hoe in de uitgebreide literatuur over de Joden hier te lande in de laatste vijf en twintig jaar, zooals prof. Japikse naar aanleiding van Sprekers eigen studiën schreef, alleen feitenmateriaal naar voren is gebracht, zonder dat de stof is verwerkt.

In bijzonderheden licht Spr. dit toe met een voorbeeld, dat voor zijn geheel betoog van groot belang is: de herkomst van het Joodsche proletariaat in Amsterdam.

Deze wordt door alle schrijvers, naar Sprekers meening, geheel verkeerd verklaard.

Het verwerken van al het feitenmateriaal moet geschieden, door zich het groote verschil, dat tusschen den toestand der Joden hier te lande en den toestand, welke elders bestond, voor oogen te houden. Uitvoerig behandelt Spr. de twee opmerkelijke verschilpunten: ten eerste, dat de Joden hier te lande in hun mensch-zijn vrij waren: ze waren aan geen enkele Jodenbelasting onderworpen als overal elders, en mochten ook eigendom verwerven als ieder ander. Deze gelukkige toestand kwam, doordat de Staten van Holland en West-Friesland hier geen Joden-reglement hebben gemaakt, maar aan de steden geheel overlieten, wat ze met de Joden wilden doen. En de steden hebben zoo goed als altijd en overal in Holland den Joden de grootst mogelijke vrijheid gegeven. Dit werd tot nu toe door alle schrijvers, naar Sprekers meening, niet in het juiste licht gesteld.

Het tweede verschilpunt was, dat de Joden hier te

lande nimmer lokaal, sociaal en intellectueel van de Nederlandsche omgeving afgescheiden waren. Uitvoerig schetst Spreker hierbij het interessante milieu van den Haagschen bankier Tobias Boas in de tweede helft der 18de eeuw, een waar cultuurcentrum, dat vóór en onafhankelijk van Mendelssohn bloeide.

Mendelssohn's streven, dat in Duitschland juist er op gericht was de Joden *als mensch* erkend te zien en hun uitsluiting van de algemeene cultuur te verbreken, *kan* hier dus geen invloed hebben gehad, want dat ware uilen naar Athene gezonden. Ook de mannen der Emancipatie, die van de Club „Felix Libertate”, die volkomen Fransch georiënteerd waren, waren kosmopolieten naar Fransche snit. Zij hebben niets met de ideologie van Mendelssohn te maken. Deze wilde de Joden in Duitschland tot Duitschers vervormen, hetgeen zijn navolgers, vooral door de uit Mendelssohn noodzakelijk voortgekomen Reformbeweging, geheel is gelukt.

Ook in dit opzicht waren alle pogingen in de 19de eeuw, door hierheen gekomen Duitschers in dien geest ondernomen, volkomen vruchteloos, want er bestaat door den geschetsten toestand, waaronder de Joden hier hebben geleefd, een onoverbrugbare kloof tusschen Nederlandsch-Joodsche geaardheid en Mendelssohn's streven. Er bestaat een species *Neerlandica judaica*!

Daar de Nederlandsche Jood altijd vrij als mensch was en nimmer afgesloten leefde van de hem hier te lande omgevende cultuur, was zijn Jood-zijn de synthese van Nederlandsche cultuur en wezenlijk Jodendom. Mendelssohn's invloed was hierop, naar Sprekers oordeel, nihil.

Het merg van deze voordracht is onder den titel: „Die Juden in Holland. Eine Charakteristik” als bijdrage in *Simonsens Festschrift*, (Kopenhagen, 1923), p. 253—257 verschenen.

HEINE'S VERHOUDING TOT HET JODENDOM.

Lezing door den Heer **Dr. Léon Polak**,
(s Gravenhage), 6 Maart 1923 gehouden.

Eerst in onze eigen kompaslooze dagen is men ten volle „Heinereif” geworden, eerst wij vermogen dezen gepredestineerden disharmonischen, dezen eersten meest geprononceerden modernen „Zerrissenen”, geplaatst tusschen twee rassen, twee culturen, twee eeuwen, twee landen, twee wereldbeschouwingen te begrijpen. Het is duidelijk, dat Heine in het oude Wilhelminische Deutschland verkeerd beoordeeld moest worden, aangezien hij alle uitwassen van den pan-germaanschen, chauvinistischen geest, dien men voor Deutschland's glorie hield, doch waarin feitelijk de kiemen van den tragischen toekomstigen ondergang sluimerden, gehegeld en bestreden heeft. Zelfs Dvitsche literatuur-onderzoekers van Joodschen bloede hebben om begrijpelijke redenen den dichter over het algemeen niet onbevooroordeeld kunnen of durven beschouwen. Eerst het Jodendom onzer dagen heeft het type doen ontstaan, dat door zelfbezinning en zelfanalyse over het materiaal leerde beschikken, dat hiervoor noodig was.

Heine was een der eerste offers der nieuwe innerlijke en uiterlijke conflicten, waarin de moderne Jood geplaatst werd na het sinds Moses Mendelssohn's optreden phenomonaal snelle verloop van het emancipatie-proces der Joden met haar natuurlijk gevolg, een hevig anti-semitisme. Hij heeft als een der eersten de diepste tragiek doorleefd van den strijd van de eene helft van het ik tegen de andere helft wegens het diep verworteld-zijn in twee tegenstrijdige culturen. Het merkwaardigste van het geval Heine is echter, dat hij nooit zooals de meeste Joden tegenover zichzelf en anderen struisvogel-politiek gevoerd heeft. De religieus van het Jodendom losgemaakte dichter blijft Jood en behandelt gedurende zijn geheele leven in bijna al zijn werken, ook waar het nauwelijks pas gaf, Joodsche tijd- en strijdvrage. Zelfs zijn doop is geen

„assimilatie” in de moderne beteekenis van het woord. Reeds zijn opvoeding thuis had de verhouding tot den godsdienst in het algemeen, het Joodsche geloof in het bijzonder totaal bedorven; al in Düsseldorf werd de grond gelegd tot de religieuse scepsis en ironie van zijn gedicht „Disputation”.

Oom Salomon laat hem een gehaat vak studeeren, waarin hij carrière moet maken, waarbij de doop bijna van hem geëischt wordt; niemand van de familie is er tegen, behalve hijzelf! De banden met het Jodendom worden versterkt door zijn lidmaatschap van den „Verein für Wissenschaft und Kultur der Juden” in Berlijn, waaruit zijn Joodsche historische studies voortkomen, die tot den „Rabbi von Bacharach” leiden. De bitterste teleurstellingen, door den idealistischen dichter juist met materialistische rasgenooten opgedaan, verleiden hem nooit tot goedkoop generaliseeren; de gedeeltelijke opheffing der burgerlijke gelijkstelling van Joden en Christenen in Pruisen in 1832 vergroot zijn haat tegen de huichelarijen der Christelijke maatschappij. Hij keert zich ook fel tegen de Joodsche Reform-beweging; ondanks zijn religieus indifferentisme houdt hij haar voor verwatering en assimilatie; in „Almansor” maakt hij den assimilant bespottelijk, in zijn opstel over Polen verheerlijkt hij de innerlijke eenheid van den onbeschaafden Poolschen Jood in tegenstelling tot den „beschaafderen” Duitschen „Kompromissler”. Met zelfverachting (vergelijk „Einem Abtrünnigen”) laat hij zich dan toch even voor zijn promotie doopen: een renegatendom, eenig in zijn soort, een overloopen van de partij, die men liefheeft tot die, welke men haat. Veel verklaart ook het woord uit de „Gedanken und Einfälle”: „Ein Jude sagte zum andern: Ich war zu schwach. Dies Wort empfiehlt sich als Motto zu einer Geschichte des Judentums”. Ook in zijn „Portia” („Shakespeares Mädchen und Frauen”) maakt hij de opmerking, dat de dragers der Joodsche idee te zwak zijn, om de idee te beheerschen en in de geschiedenis van den kleinen Simson in „Schnabelewopski” komt de tragische wanverhouding tusschen idee en drager het diepst tot uitdrukking.

Veel wordt goedge maakt, door dat hij zich ondanks den doop Jood blijft noemen en voor Joden blijft getuigen en strijden.

De vervreemding van het Joodsche geloof vindt ten deele ook een verklaring in Heine's zinnelijk kunstenaarschap, in zijn „Hellenendom” (in zijn jeugd heeft zijn kunstenaarschap een anderen wortel: Katholiek-Rijnsche romantiek). In zijn „Geständnisse” herroept hij echter deze vroegere overtuiging als een dwaling: Mozes was geen vijand der kunst, doch de grootste kunstenaar: hij schiep het volk des geestes.

De ziekte van het „matrassen-graf” vergeestelijkt den dichter meer en meer, maar reeds daarvóór, in de „wilde Jagd” van „Atta Troll” bekent hij, dat zijn synthese van sensualisme en spiritualisme . . . Joodsche trekken draagt: Herodias, die hij meer lief heeft dan Diana (Grieksch sensualisme) en de fee Abunde (Westersche romantiek). In „Prinzessin Sabbath” wordt de ironische behandeling van het Sabbath-motief uit de „Bäder von Lucca” (Moses Lump) door een diep tragisch symbool goedge maakt. In „Jehuda ben Halevy” vindt Heine het aangrijpende motief van het volk der Schlemihlim, om wiens hoofd Pinchas' speer nog steeds snort. In dat verband krijgt ook het woord „Das Judentum ist keine Religion, sondern ein Unglück” diepere beteekenis: een ongeluk, dat adel is en veredelt, „. . . Krankheit vergeistigt selbst die Tiere”, een lijden wegens het anders-, doch niet slechter zijn!

Om Heine's verhouding tot het Jodendom volledig te behandelen, moest men feitelijk Heine volledig behandelen, want *alles* neemt bij dezen dichter een Joodsche nuance aan, zelfs zijn rol als volmaker en vernietiger tevens der Duitsche romantiek: Joodsche „zelf-negatie”: de „Zerrissene” tusschen twee culturen wordt kritisch ook tegenover zich zelf: de eene helft van het ik kritiseert de andere helft. Uit denzelfden wortel ontspringt de vaak komisch aandoende, gewoonlijk in wezen echter diep tragische dissonant aan het slot van vele lyrische gedichten: onze smart wordt komiek voor de anderen en we lachen dan maar zelf een beetje, om niet te huilen.

Pogingen, Heine bij een partij in te deelen, ook bij Joodsche stroomingen, moeten steeds mislukken: de dichter „verschluckt mit wahrem Vergnügen den süßen Saft und lässt die Schalen liegen”. Als Hegeliaan wil hij *boven* de partijen staan, komt echter door gebrek aan innerlijke eenheid steeds *tusschen* de partijen terecht. De dichter heeft het zelfs „in denkmalfroher Zeit” in Deutschland niet tot een officieel gedenkteeken kunnen brengen. Nog zoo juist is bij Beck in München een allerinfaamste, zoogenaamd onpartijdige, zoogenaamd „wetenschappelijke” biographie verschenen van de hand van Max J. Wolff, wederom een zwarte bladzijde in de geschiedenis der Duitsche „Heineforschung”. Mocht straks, — zoo besluit Spreker — als „in der Stadt Jeruscholajim” in onze Joodsche Universiteit op ouden nationalen bodem weer een tempel van den geest verrezen is, daarin een eenvoudige gedenksteen getuigen van den Jood Harry Heine.

Deze voordracht is als overdruk uit het Centraalblad voor Israëlieten in Nederland te Amsterdam, (Van Creveld & Co), 1923 verschenen.

HET HEBREEUWSCH LETTEROEFENEND GENOOTSCHAP TEN SPREUKE VOEREND: TONGELETH; EENE BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET JOODSCH-LETTERKUNDIGE LEVEN TE AMSTERDAM IN DE EERSTE HELFT DER NEGENTIENDE EEUW.

Lezing door den Heer I. Maarsen
(Amsterdam), 18 October 1923 gehouden.

Een van de kamers van het Ned. Israëlietisch Seminarium draagt den naam Tongelethkamer, omdat daar vroeger de bibliotheek was geborgen, wellicht een enkele bijeenkomst van vroegere leden van Tongeleth plaats had. In 1839, toen het tegenwoordige gebouw door het Seminarium in gebruik genomen werd, bestond het genootschap niet meer, (Jaarboeken voor Isr., IV, p. III).

Gesticht is Tongeleth 20 Maart 1815 door twee vrienden: Mozes Loonstein en Samuel Isr. Mulder. De voornaamste bron voor de interne geschiedenis van het genootschap is het tot nu toe weinig of niet gebruikte archiefmateriaal dezer vereeniging, bewaard in een der kamers van het Seminarium. Het zijn notulen van bestuursvergaderingen, verslagen van studiebijeenkomsten enz., alles in het Hebreeuwsch gesteld, waaraan Spr. zijn gegevens voor deze studie heeft ontleend. Het eerste notulenboek is op de tweede bladzijde geteekend door de beide genoemden en door nog vier andere jonge mannen, die zich tot het bestudeeren van Bijbel en Joodsche wetenschappelijke geschriften aangetrokken gevoelden. Het bestudeeren der Hebreeuwsche taal was een reactie op de taalstudie in het bestaande genootschap "Tot Nut en Beschaving." Langzamerhand breidde zich het aantal wekelijksche bijeenkomsten uit en groeide het ledental na het 2e jaar tot 27. De vereeniging moet uitzien naar een lokaal en schrijft een rentelooze leening van 300 gulden uit in 1819, wanneer het aantal leden reeds geklommen is tot 39. Toch was de deelneming aan de studie-bijeenkomsten niet altijd even groot. Vooral aan werkende leden was behoefte; daartoe wordt een jeugd-afdeeling gesticht, die dra 18 leden telt, onder toezicht van een commissie uit het bestuur. Zelfs is een Hebr. Taalboek ten dienste der candidaatleden gedrukt. Overigens werd in de bijeenkomsten zeer ernstig gestudeerd, een avond in de week uitsluitend Hebr. taal. In 1838 gaat de bibliotheek en verdere bezittingen der vereeniging over aan het N. I. Seminarium. Veel indices wijzen erop, dat Tongeleth niet lang daarna meer bestaan heeft. Met Gabriël Polak, in 1869 overleden, ging het laatst levende lid heen. Naar een korte mededeeling in de notulen geeft Spr. een milieu-teekening eener bijeenkomst, tevens wijzend op de streng religieuse houding der vereeniging. Vergeleken met den toestand in Duitschland, waar de verjonging der Hebr. taalstudie na 1786 gepaard ging met een aggressieve houding tegenover het traditioneele Jodendom, is dit feit wel vermeldenswaard.

Tongeleth staat via Dubno en Friedrichsfeld onder den invloed dezer Meassefiem in Duitschland, maar heeft een eigen Hollandsch-Joodsch karakter bewaard. De naam van het genootschap Tongeleth = tot nut, met weglating van het „tot beschaving” in den naam van het andere gelijkkluidende genootschap, toont dit duidelijk genoeg, zooals Spr. nog nader toelicht. Hebr. taalstudie was in Amsterdam niet populair in dien tijd en Tongeleth moest menig vooroordeel overwinnen. Het heeft in den korten tijd van zijn bestaan veel gedaan door het uitgeven van belletristische bundels, en individueel hebben verschillende leden als Mulder, Lissaur en Polak vertalingen en taalboeken vervaardigd. Verbinding had ons genootschap met Groningen door I. J. Cohen, die aldaar een genootschap van gelijken naam schijnt gesticht te hebben. (Dr. I. Mendels in zijn „de Joodse gemeente Groningen” vermeldt dit niet). De uitgave der gen. bundels bracht den naam van het genootschap ook naar het buitenland. Luzatto in Padua uit o.a. zijn vreugde over de levensteekenen op geestelijk gebied door de Joden van Holland gegeven. (Brieven, IV, p. 273; Ooster-sche Wandelingen, p. 36).

Door het uitschrijven van prijsvragen in den kring der leden trachtte Tongeleth drang tot scheppend werk uit te oefenen. Ter beoordeeling van de letterkundige verdienste der producten moeten deze gezien worden in de lijst van den tijd. Als verschijnselen van decadentie in de Nederl. letterkunde van het begin van de 19de eeuw wordt gewezen op het „Rijmwoordenboek” van Witsen Gijsbeek, in 1829 verschenen, en Gouverneur's-gedicht in den Groningschen studenten-almanak van 1833. Spr. stelt voorts in het licht, hoe het uitsluitend gebruik van het Bijbelsch klassiek Hebr., dit op het voetspoor der Meassefiem in Duitschland, gelijk stond met het negeeren van het evolutieproces in een taal. Het kenmerk van een levende taal is de vrijheid van uitdrukingswijze, zonder gebonden te zijn aan den stijl van een archaïstische periode. Spr. gaat verder de oorzaak na, waardoor deze menschen geen dichters van be-teekenis waren, daarbij wijzend op de algemeene kenmerken

van Joodsch dichterschap, door Van Campen in zijn „Oude en nieuwe Joodsche dichtkunst” (Gids, 1916) zoo juist aangegeven. Met citaten uit werk van leden van Tongeleth, gelegd naast gedichten van Bialik, toont Spr. dit nog nader aan. De opmerking, door Koenen in zijn „Geschiedenis van de Joden in Nederland” over Joodsche letterkunde (pag. 357) gemaakt, kan Spr. niet onderschrijven. Al waren deze mannen dus noch proza-schrijvers, noch dichters van blijvende betekenis, toch heeft Tongeleth veel misstanden op het gebied der Hebr. taal bestreden en verdient daarvoor onze warmste waardeering.

Eene bewerking van deze lezing is als overdruk uit De Vrijdagavond onder den titel: „„Tongeleth”” een Joodsch letterkundige kring uit de XIX^{de} eeuw” te Amsterdam, (Menno Hertzberger), 1925 verschenen.

RITUEELE HANDWASSCHINGEN.

Lezing door den Heer **J. Vredenburg**,
(Arnhem), 22 November 1923 gehouden.

Spreker had zich tot taak gesteld te bewijzen, dat de ritueele handwassing van 's morgens en die vóór het nuttigen van brood niet de bedoeling heeft, zich door de wassing in het algemeen te gewennen aan het niet aanraken van heilige zaken met onreine handen; het is alleen een element van wijding. Spreker besprak uitvoerig de oudste desbetreffende halachische plaatsen, memoreerde ook de plaatsen in het Nieuwe Testament, waar dit gebruik wordt genoemd, en somde vervolgens verscheiden argumenten voor zijne opvatting op, o.a. de uitdrukking *natal* in de lofzegging, hetgeen een Ara-meesche uitdrukking voor het Hebreeuwsche *nasá* is, en opheffen der handen beteekent, hetgeen eveneens het begrip wijding aanduidt.

In het tweede gedeelte verklaarde Spreker de plaatsen in Maimonides' Codex over deze materie, die zich ook naar zijn opvatting laten interpreteren.

DE JOOD IN DE MIDDEL-NEDERLANDSCHE LETTEREN.

Lezing door den Heer **Dr. I. Mendels**,
(Groningen), 27 December 1923 gehouden.

Spreker begon zijn voordracht met de mededeeling, dat de literatuur in een bepaald tijdvak beïnvloed wordt door de dan heerschende denkbeelden. Nu, — maar nog meer in de naïeve critieklooze Middeleeuwen. Om te begrijpen de plaats, die de Joden in de Middel-Nederlandsche letteren innemen, moet men de plaats kennen, die ze in de toenmalige maatschappij innamen. Het gaat niet aan, den toestand der Joden in de Middeleeuwen geheel uit de kerkelijke antithese te verklaren. Er ligt wel eenige waarheid in. De lagere geestelijkheid, vooral tijdens en na de Kruistochten, was fel anti-Joodsch. De officieele Kerk veel minder. De kerkelijke wetgeving ten opzichte der Joden had ten doel: 1e. de Joden te beschermen tegen aanvallen; 2e. de Kerk zelf te beschermen tegen den invloed van het Jodendom, waarmede zij door zooveel banden verbonden was (ne in judaismo capiantur).

Daarnaast een wetgeving, welke de Joden als behoorende tot een vreemde natie beschouwt, die daarom volgens het vreemdenrecht behandeld mochten worden. Nu was een vreemdeling, die niet onder de bijzondere bescherming van een „patronus”, liefst den Koning, stond, volkomen rechtloos. En de Joden waren in dit opzicht in veel slechter conditie dan vreemde kooplieden, ook omdat zij niet tot een anderen Staat behoorden, welks vorst voor hun belangen kon opkomen, des noods door te dreigen met reciprociteit.

Na den val van het West-Romeinsche Rijk geraakt de Romeinsche Joden-wetgeving in de jonge Germaansche Staten steeds meer in onbruik. Alleen door groote, geldelijke offers kon een Joodsche gemeenschap zich zekere privileges verzekeren, dikwijls zelfs ten nadeele van overige bevolking. Dit was alles echter gunst; van recht was geen sprake. Het verschil in godsdienst en in nationaliteit bleef bestaan, en

bij het toenemend fanatisme in de latere Middeleeuwen werden de Joden daar allereerst de dupe van. Dat weerspiegelt zich in de literatuur.

In „Reinaert II” wordt met vrij veel lof over een Joodschen geleerde, mr. Abrioen, gesproken. Maar — „hij gelooft niet aan Gode” — en Abrioen beteekent volgens wijlen prof. de Goeje „booswicht” (Nieuw-Hebr. *abarjon*). Jan van Boendale in zijn „Leekenspiegel” noemt de Joden „van nature kwaad”, maar men moet ze niet te veel kwaad doen, want „hun wet is de doode moeder der onze.” Erger maakt het „Theophilus”, die uit eigen aandrang, door eerezucht gedreven, zijn ziel aan den Duivel wil verkoopen — prototype van Faust — en met veel moeite en vriendschapsbetoon een Jood overhaalt hem bij Satan te introduceeren. Later, als hij berouw over den stap heeft, scheldt hij den Jood de huid vol.

Een beleediger van den Joodschen godsdienst toont zich de auteur van de tweede bewerking van de „Heimelijkheid der Heimelijkheden,” door Maerlant uit het Latijnsche „Secretum Secretorum” vertaald. In het verhaal van „de(n) Wijze van den Oriënt en den Jood” legt hij den Jood een ethiek in den mond, die volkomen in strijd is met de zedeleer des Jodendoms. In de eerste bewerking werd gewaarschuwd tegen „raadslieden met rood haar en blauwe oogen”. De auteur van de tweede bewerking vond het blijkbaar voor zijne geloofsgenooten veiliger, daarvoor in de plaats te stellen: „raadslieden van een ander geloof”, en die juistheid te illustreeren door zijn „Wijze van den Oriënt en den Jood.”

Dirc Potter, de baljuw van den Haag, onder Graaf Willem VI, is in zijn: „Der Minnen Loep” een felle tegenstander van het gemengde huwelijk. Een man (alleen een Christen heette zoo) die een Joodsch wijf huwde, moest levend verbrand worden. Deze straf is inderdaad wel toegepast. Van de drie telkens herhaalde beschuldigingen: de ritueele moord, de bronnenvergiftiging en de hostie-schending, wordt de eerste in de Middel-Nederlandsche literatuur niet vermeld. De beide laatste aantijgingen komen in Jan van Heelu’s „Brabantsche

Yeesten” ter sprake. De oorsprong en voor Israël zoo heillooze gevolgen van dit bijgeloof werden door Spreker ten slotte aan de hand van Rinz’ mededeelingen over den „Micrococcus prodigiosus” in de „Verhandlungen des naturhistorischen Vereins der preussischen Rheinlande”; XXIX, behandeld.

**Dr. SAMUEL SARPATI, DE STICHTER VAN
HET NIEUWE AMSTERDAM.**

Lezing door den Heer J. S. da Silva Rosa,
(Amsterdam), 30 Januari 1924 gehouden.

De toestanden op hygiënisch, economisch en onderwijsgebied te Amsterdam lieten in de eerste helft der vorige eeuw veel te wenschen over, en er moest een man met vooruitzienden blik opstaan, om den weg te banen voor het scheppen van betere toestanden. Amsterdam had het geluk, dien man te vinden in Dr. Samuel Sarphati (geb. 1813). Na zijn schitterende promotie in 1839 — hij was als student reeds twee malen met goud bekroond voor zijne beantwoording van twee prijsvragen — vestigde de jonge dokter zich als geneesheer in zijn geboortestad, waar hij spoedig een aanzienlijke praktijk verkreeg. Bij zijn veelvuldige bezoeken aan de armen ontwaarde hij, wat dezen misten. Hij zelf, kind uit het volk, werd het tot vriend; uit hun midden geboren en in eenvoud opgegroeid, voelde hij, wat het op hygiënisch en ethisch gebied noodig had: ruimere en betere woningen, meer lucht en licht, beter voedsel naar lichaam en geest.

Het verlangen, om de beëngende banden, die het oude Amsterdam bijna twee eeuwen hadden omkneld, te breken; de vurige begeerte, de stad, die was ingedommeld en tot eene provincieplaats was achteruitgegaan, groot en gezond te maken, lieten hem niet meer los. Er moesten voor de armen gezonde woningen, voor de burgerklasse nieuwe wijken gebouwd worden.

Toen Sarphati zijn Paleis voor Volksvlijt ontwierp en voltooide, dacht hij in de allereerste plaats aan den werkman met diens behoefte aan gepaste uitspanning en plastisch onderwijs; het moest zijn een plaats, waar de voortbrengselen der nijverheid den volke zouden worden vertoond; waar men van elkaar zou kunnen leeren, om het leven aangenaamer en vooral goedkooper te maken.

Holland, dat van de industrie van het buitenland afhankelijk was, moest een industrie-staat worden; dan zou hier meerdere werkgelegenheid ontstaan en meerdere volkswelvaart daarvan het gevolg zijn.

Het Paleis voor Volksvlijt moest tevens het middelpunt worden van een vernieuwd en verjongd Amsterdam, dat zich aan beide Amstel-oeveren zou uitbreiden. Aan zijne „Nederlandsche Bouwmaatschappij” werd de concessie verleend, de omgeving van het Paleis te bebouwen en te verfraaien: dra verrezen daar, waar tot kort te voren moerassen waren, het Oosteinde, Westeinde, de Jacob van Campenstraat en 2de Jan van der Heydestraat.

Moge het al waar zijn, dat Sarphati niet er in is geslaagd, van Nederland een industrie-staat te maken, zoo is het echter niet minder waar, dat hij op het gebied van onderwijs, woningbouw en hygiëne den weg heeft gebaad voor nieuwe, ongekende ontwikkeling. Zijne „Inrichting voor onderwijs in koophandel en nijverheid” was de voorloopster onzer handelscholen. Zijn „Maatschappij voor meel- en broodfabrieken”, opgericht in een tijd, waarin op het eerste volksvoedsel nog accijns bestond, en minderwaardige, vaak schadelijke grondstoffen werden verwerkt, zou beter en goedkooper brood aan het volk verschaffen. Zijne „Nationale Hypotheekbank” en „Nederlandsche Crediet- en Depositobank” moesten de instituten zijn, die zijn vele plannen moesten financieren, en het „Amstelhôtel” moest voorzien in het gebrek aan behoorlijke ruimte tot herberging van vreemdelingen.

Sarphati is niet als overwinnaar gestorven (1866), integendeel, diep ongelukkig. Evenals Mozes heeft hij het Beloofde

Land slechts van verre mogen aanschouwen, zonder het te mogen betreden: hij is bezweken onder den last der vele constructies, die hij op elkaar heeft gestapeld. Het was een diep tragisch gebeuren, dat op het oogenblik, dat het frissche, verjongde Amsterdam aan den Amstel opgloorde, de man, wiens machtige scheppingskracht de fundamenten daarvoor had gelegd, gebroken, stervend, terneer lag

Aan zijne liefde voor Amsterdam heeft deze groote Portugeesche Jood alles ten offer gebracht; hij had het ongeluk, geleefd te hebben in een tijd, die vele pioniers op zoo menig gebied noodig had, en . . . *hij* was de eenige!

Sarphati was een geniaal man, met al de goede en slechte eigenschappen van het genie. De meest scherpe tegenstellingen ontmoeten wij in hem: zoon der 19de eeuw en hare vooruitstrevende beweging, doch tegelijkertijd gehecht aan de oudvaderlijke zeden; Jood in merg en been, traditioneel-geloovig en -levend, doch tegelijkertijd met geestdrift bezielde voor de grootsche denkbeelden van den modernen tijd; voorstander van het vrije onderzoek, doch tevens innig gehecht aan de Joodsche Levensleer; natuurvorscher en religieus, een zeldzaam verschijnsel in dien bloeitijd van het Materialisme.

De zwakheden en tekortkomingen der menschelijke natuur ontbraken ook bij hem niet: de *te* hoog opgedreven verwachting om het voorgestelde doel te bereiken; het gemis van het noodige evenwicht tusschen de geniale opvatting en de praktische uitvoering. Bij hem, den ontwerper, louter belangeloosheid, bij *die* medewerkers, die uitsluitend om de winst hem hun steun verleenden, de gedachte, zijne ondernemingen zoo winstgevend mogelijk te doen zijn.

Sarphati, die ook in den kring der Joodsche Gemeenschap veel en nuttig heeft gearbeid (vooral in zijn eigen Gemeente), de man, die niettegenstaande of door zijn omgang met Christenen uit de eerste standen, een overtuigd voorstander is geworden van het Joodsch Bijzonder Onderwijs, verdient ons innig medelijden, dat hij de opkomst van het door hem uitgestrooide zaad niet heeft mogen beleven.

Doch zijn leven, geheel gewijd aan het geluk van anderen, is niet vergeefs geweest, en zijn werk is niet spoorloos verdwenen!

Zijn levensloop, geheel gewijd aan opbouwen, uitbreiden en voltooien, moge ons in velerlei opzicht tot voorbeeld en navolging dienen en moge ons, indien dit nog noodig ware, voor den zooveelsten keer het bewijs leveren, dat Amsterdam het nimmer behoeft te berouwen, hare poorten steeds wijd voor de vervolgte Joden te hebben geopend!

TALMUDISCH-KRITISCHE BIJDRAGE OMTRENT DE KENNIS VAN PALESTINENSISCHE TOESTANDEN EN GEBRUIKEN IN DEN BABYLONISCHEN TALMUD.

Lezing door den Heer L. Wagenaar,
(Amsterdam), 28 Februari 1924 gehouden.

Omtrent verschilpunten tusschen den Babylonischen- en Palestinensischen Talmud mag niet gegeneraliseerd worden. Eén punt echter staat boven allen twijfel verheven: bij den enormen afstand, die de beide landen van elkander scheidde, is het niet anders denkbaar dan dat de gegevens, die men in Babylonië had omtrent oude Palestinensische toestanden en gebruiken, onwillekeurig meermalen onvolledig of minder juist waren. En het geleerden-verkeer, dat nu en dan tusschen de beide landen bestond, moge de wederkerige opvattingen omtrent halachische onderwerpen overgebracht hebben; maar op historiografisch en archaeologisch gebied bleef men elkander op vele punten vreemd. Gegeven nu de aanzienlijke invloed van den Babyl. Talmud op onze godsdienstpractijk, volgt daaruit van zelve, dat ook bij ons in de meest gangbare opvattingen omtrent Palest. toestanden en gebruiken onwillekeurig niet geringe onjuistheden ingeslopen zijn.

Wanneer men van Palest. *toestanden* spreekt, dan is het begrijpelijk, dat men zeker niet in de laatste plaats denkt aan de stichting van het Christendom. Maar juist de plaatsen in

den Babyl. Talmud, die daarop betrekking hebben, vormen het meest welsprekende voorbeeld van totaal gebrek aan werkelijke, betrouwbare historische gegevens omtrent oude Palestinensische toestanden. Zij getuigen van aanvankelijk totale onbekendheid, later — op grond van enkele uit de verte vernomen losse namen en uitdrukkingen — gevolgd door vrije fantasiebeelden in verband met onwillekeurige identificatie van Rome en Christendom.

Opvallender nog wordt het gemis aan kennis van oud-Palest. toestanden daar, waar het onderwerp, zij 't ook ten aanzien van verleden tijden, aan het gebied der halacha verwant is. Een treffend voorbeeld daarvan is in 't begin van tractaat *Megilla* de onnauwkeurige voorstelling omtrent de Poeriem-viering der dorpelingen tijdens het bestaan van den Tempel, gevolg van onjuist overgekomen Tannaïetische mededeelingen. Ook de Mischna op fol. 5a, in het licht van Palest. traditiën zoo eenvoudig en duidelijk, is ten gevolge daarvan geheel misverstaan. De woorden *מוררין בהספד ובהענייה* moeten, door een zeugma in den zin van „vrijgesteld” genomen, zóó opgevat worden, dat zij zeggen: ook de armengaven worden op die dagen *niet* verdeeld.

Nog veel treffender voorbeeld levert de Babyl. voorstelling omtrent de samenstelling van ons hoofdgebed. De verklaring van het oorspronkelijke getal van 18 lofzettingen ligt eenvoudig in het feit, dat de bede om herbouw en wederverheffing van Jeruzalem (*וירושלים*) en die om het herstel van het Davidische Koningschap (*אח צמח*) aanvankelijk in ééne lofzetting vereenigd waren. De Babyl. geleerden, met dezen toestand, naar 't schijnt, niet volledig bekend, dachten zich de *geheele* *והלוישנים*-lofzetting als eene bijzondere bede, tegen den invloed der vrijdenkers in R. Gamliël's tijd ingesteld, eene voorstelling strijdig met oude, betrouwbare Palest. traditiën en met de geheele logische samenstelling van het hoofdgebed.

Wat mindere bekendheid met oude Palest. *gebruiken* aangaat, valt ons oog op eene hoogst interessante plaats in

Megilla 22a. Wat blijkt daar? Dat eene zeer juiste en correcte Babyl. traditie omtrent gedragingen van Aba Areka, of korter רב bij zijne komst van Palestina naar Babylonië, later in Babylonië zelve, door gemis aan voldoende bekendheid met de oud-Palest. gebruiken en hunne ontwikkeling, niet meer behoorlijk kon verklaard worden, terwijl voor ons, die met die gebruiken uit den Jeruzalemschen Talmud bekend zijn, de juiste verklaring voor de hand ligt, en daarin te vinden is, dat רב — evenals dit ook elders in den Talmud duidelijk geconstateerd wordt — bij zijne komst naar Babylonië zich onwillekeurig gedroeg naar de gebruiken, die hij uit Palestina had medegebracht.

Ook de instelling der השכיבו-bede na גאל ישראל vond in Babylonië eene zeer bevreedende verklaring, doordien de geleerden, die dit punt behandelden, blijkbaar onbewust waren van de volgorde van den avonddienst in Palestina (eerst het hoofdgebed en dan de שבע-lesing), bij welke de sluiting van den dienst met het nachtgebed השכיבו zoo natuurlijk mogelijk was.

Ten slotte vindt ook de verkorte herhaling van het gebed voor den voorlezer op Vrijdagavond, בני אבות, die door de Babyl. geleerden, kwalijk in overeenstemming met vorm en inhoud, aan voorzorg tegenover gevaren wordt toegeschreven, in den Palest. Talmud hare natuurlijkē verklaring als heilig-verkondiging van den Sabbath (קריש), die op Vrijdagavond wegens het verplichte karakter er van niet mocht uitblijven.

Uit een en ander volgt opnieuw, hoezeer bij de wetenschappelijke behandeling van talmudische themata de onschatbare gegevens, die de Palest. Talmud aanbiedt, onmisbaar zijn. Op het gebied van het practische godsdienstleven, waar ten slotte de eeuwen-oude traditie beslissend is, mogen wij zonder eenig bezwaar in het overwicht van den Babyl. Talmud berusten. Maar voor het wetenschappelijk onderzoek van talmudische themata en hunne ontwikkeling is de beoefening van den Palest. Talmud onontbeerlijk. En voor zeker geldt dit voor de behandeling onzer overoude ceremonieele in-

stellingen en gebruiken, die immers op Palestinensischen bodem ontstaan zijn.

EEN HOLLANDSCH-JOODSCH HERVORMINGSPLAN UIT HET JAAR 1770.

Lezing door den Heer Mr. Izak Prins,
(Amsterdam), 1 Mei 1924 gehouden.

Spreker behandelt het Provisioneel plan tot redres in de politieke huishouding, negotie en middelen van bestaan der Hollandsche Joden, ten einde hen nuttiger voor den Staat, voor het Algemeen en voor den Koophandel te maken, dat in het spectatoriale tijdschrift De Koopman, II, (1770), Nos. 54 v.v. verschenen is.

Spr. stelt zich den anonymen schrijver van dit plan, (Mordechai van Aäron de Pinto-?-), voor als een rijken, aristocratischen, heel beschaafden, knappen jongen mijnheer uit dit aan dergelijke types in heel West-Europa zoo overrijke tijdperk. Een ijzig-koele, alles-berekenende, met alle vroomheid spottende omgeving heeft hem zijn Joodsche ziel weliswaar ontmand, maar zijn Joodsche ziel is nog niet vermoord, dank aangeboren tactgevoel en een groote mate familie-trots.

Naar zijn diepste wezen behoort hij tot dat menschengeslacht, dat onder den valbijl van de Guillotine, — voor hem en voor de zijnen speciaal door de Fransche Revolutie geslepen, — grootsch weet te sterven: een schoon volkje, dat materialistisch-lichthartig, elegant en zwierig het leven in sierlijke menuette of gavotte-pas doordanst heeft.

Dit soort aristocratische Joden drukt echter dan nog wat zwaar de echt-adellijke gemeenschapszorg. En intelligent trachten zij hun zwaarmoedigen, wat indolent geworden Joodschen tijdgenoot — den Ghetto-bewoner — met den helderen, bloot-verstandelijken tijdgeest te verzoenen. Zelfs geen duizeling bevangt deze reformisten, als zij zich daarbij de Joodsche geschiedenis voor oogen stellen. Alleen verwon-

dering en soms echt-menschelijke deernis met onze vervolgers en belagers.

Maar van eerbied, van zelfonderschikking aan het harde Joodsche noodlot, aan de bovenzinnelijke levenskracht van ons eigen volk is bij dit soort Joden geen spoor te vinden. Nooit ook doorpeilen zij de menschelijke ziel. De menschelijke ziel is hun eigenlijk maar een rekensom. De Jood is bij hen niet meer dan een Tachlis-Jood. En wanneer de Jood meer of anders wil zijn, vinden zij hem achterlijk en bekrompen. (De grootste scheldwoorden van dit „Redeverlichte” tijdperk). Daarom heeft noch deze schrijver, noch een zijner gelijkgestemde standgenooten, positief-Joodsche geschiedenis kunnen maken.

Hoogstens vervormen, niet scheppen kan de afgescheidene van volk en volkswet!

Doordat dit tijdschrift in de drie moderne talen vertaald is, heeft deze Plannenmaker met zijne denkbeelden wel grooten invloed verworven.

Begin 1770 oppert onze briefschrijver *als eerste* het denkbeeld van eene volkomen wettelijke gelijkstelling der Joden met de Christenen der landen hunner inwoning.

Hij schrijft (De Koopman, II, blz. 435): „Maar het voorstel: *of men ons gelijke vergunninge hebbe te geeven met de Kristenen?* is nog nimmer geopperd, ik zwijg dat het overwogen, veel min dat het bejaad zou zijn. Doch ik hoop 'et door deesen mijnen Brief aanleiding toe te hebben gegeeven om het ééns ter baan te brengen”.

Onze briefschrijver-projectmaker is door de geschiedenis schitterend in het gelijk gesteld. Zijn vraag, zijn probleemstelling pasten volkomen in den lijst van zijn tijd. Hij kent de tooverformule, hij heeft den sleutel op zijn tijdgeest in handen. Zijn denkbeeld is op het door hem opgerichte voetstuk na twee tientallen jaren reeds werkelijkheid geworden. In Frankrijk reeds in 1791, in Holland in 1796 werd onze emancipatie tot staatswet.

Spr. analyseert verder de denkbeelden zoowel van den

schrijver, neergelegd in diens Plan en in diens Memorie van Toelichting er op, als van den Christen-uitgever en -commentator er van, en toetst deze aan hetgeen de ontwikkelingsgeschiedenis van het Nederlansche Jodendom sedert de Fransche Revolutie leert.

De rede is in haar geheel in De Vrijdagavond, 1924, Nos. 48 v.v. verschenen.

BIJDRAGE.

ALGEMEENE TALMUDISCHE PRINCIPIËN,

door den Heer **L. Wagenaar,**

Rector van het Nederl.-Israëlietisch Seminarium te Amsterdam.

Inleiding.

Het ligt in den aard en de strekking der *algemeene talmudische principiën*, dat zij in de geheele oudere en jongere rabbinische literatuur voortdurend een voorwerp van ernstige, diepgaande studie vormen. Ook ontbreekt het niet aan eenen zeer volledigen wegwijzer voor hem, die de plaatsen, waar de talmudische principiën, dus ook de meest algemeene, behandeld worden, zoowel in den Babylonischen Talmud als in de werken der meest bekende commentatoren en decisoren wil zoeken. Het is het werk *כסף נבחר* van Baruch Benedictus Goitein, dat eene welverdiende eereplaats in de jongere rabbinische literatuur inneemt.

Intusschen, zonder iets aan de groote waarde van dit werk tekort te doen, kan de kundige en vlijtige Talmud-beoefenaar onmogelijk het oog sluiten voor twee niet onbelangrijke leemten, die het vertoont.

In de eerste plaats vindt de studeerende in dit werk wel een met bijzondere volledigheid bijeengebracht complex van de betreffende plaatsen, grootendeels letterlijk geciteerd; maar te vergeefs zoekt hij eene duidelijke definitie van de verschil-

lende principiën en een logisch, systematisch overzicht van derzelve ontwikkeling en toepassing in den Talmud.

Het gemis aan zulk eene wetenschappelijke, kritische *behandeling* der principiën is tevens de oorzaak van eene andere leemte, n.l. de al te groote verwaarloozing van den Palestinen-schen Talmud, wiens beteekenis voor de studie van welk talmudisch thema ook niet nader behoeft aangetoond te worden.

Bij de behandeling van dit zoo bijzonder gewichtige leervak met onze studenten gevoelde ik de dringende behoefte, in die beide leemten naar bescheiden krachten te voorzien, en vormt het thans verschijnende geschrift de vrucht van mijne pogingen daartoe, althans wat *de meest algemeene principiën* betreft. Daar de Talmudplaatsen niet geciteerd, maar slechts aangegeven zijn, is het een werkje van zeer bescheiden omvang geworden.

Moge het bij onze Talmud-beoefenaars een welwillend ont-haal vinden en het door mij zoo zeer gewenschte nut stichten!

Algemeene talmudische principiën.

Te midden der denkbeelden en themata, die op grond hun-ner uitgebreide strekking op meerdere plaatsen van het hala-chisch-talmudisch gebied hunnen invloed doen gelden (שיטות), treden in de eerste plaats die principiën op den voorgrond, die in hunne *algemeenheid* dit *geheele* gebied beheerschen.

De voornaamste daarvan zijn: חוקה, ברירה, רוב, bij welk laatste zich tevens קבוע aansluit, en ספק.

חוקה

Onder חוקה verstaat men eene vaste veronderstelling, die niet op logische motieven berust, maar op een indruk, die zich bij ons gevestigd heeft.

De vestiging van zulk een indruk kan de volgende oorzaken hebben:

- 1°. Het vasthouden in onze voorstelling aan een *status quo*.
- 2°. Uitingen van algemeen voorkomende *maatschappelijke verhoudingen*.
- 3°. De *geaardheid* van den mensch of van bepaalde cate-gorieën van menschen.
- 4°. Het herhaaldelijk voorkomen van feiten of toestanden door dezelfde oorzaken bij dezelfde individuen.

De sub 1°. bedoelde status quo kan zijn:

- a. Vooraf *waargenomen*, terwijl bovendien intusschen door geenerlei feit of bijzondere overweging het vertrouwen in de voortduring er van geschokt is.
- b. Vooraf *waargenomen*, terwijl echter intusschen door bijzondere *overwegingen* het vertrouwen in de voortduring er van geschokt is.
- c. Vooraf *waargenomen*, terwijl echter zelfs door bepaalde *feiten* het vertrouwen in de voortduring er van geschokt is.
- d. Hetzelfde als c, maar terwijl bovendien de bedoelde feiten *uit het object zelve* voortkomen.
- e. Zonder persoonlijke waarneming in onze *voorstelling* opgenomen.

In den Babylonischen Talmud zijn alle hier genoemde categorieën vertegenwoordigd.

Tot 1a. behooren uit den aard der zaak alle ontelbare ge-vallen, waarin eenig oordeel of indruk, op waarneming of onderzoek gegrond, niet aanstonds daarna op grond van twij-fel aan de voortduring van het waargenomene weder inge-trokken wordt. Deze categorie van חוקה is geheel natuur-lijk en van zelf sprekend, omdat daarzonder elk menschelijk oordeel, dat op waarneming berust, aanstonds weder zijne waarde zoude verliezen en dus het geheele maatschappelijke leven, van die zijde beschouwd, onmogelijk worden. — In *Choelien* יבב wordt zij nochtans onder den aanhef *מנהג*

ויצא הכהן מן הבית וכו' met het voorbeeld van מלחא דאמור רבנן (Lev. 14, 38) gestaafd. De schijnbaar gezochte bezwaren, aldaar tegen dit voorbeeld opgeworpen, hebben slechts de strekking, ons duidelijk te maken, dat dergelijke psychologische begrippen ten slotte niet voor halachisch-exegetische afleiding vatbaar zijn.

Tot 1b behooren de in tractaat *Gittien* 28a—31a reeds in de Mischna vermelde gevallen omtrent גט הרומה enz., waarbij verschillende bijzondere overwegingen in staat zouden zijn, ons vertrouwen in de voortduring van den oorspronkelijken toestand te schokken, als: כרקום מדינת הים, חולה זקן, מטורפת בים, מטרופת בים, כרקום מדינת הים, חולה זקן, of — zonder meer — de intusschen verlopen langere tijd.

Van 1c is een voorbeeld in *Eroebien* 35a: נתגלגל חוץ לתחום. [Tot de bijzonderheden, aldaar in het betreffende talmudische debat voorkomende, behooren:

a. dat bij gevallen van טומאה de hokke kan vervallen op grond van כל הטומאות כשעת מציאתם;

b. dat een hokke opgeheven wordt door een getuigenis, zelfs als er ook een tegengesteld getuigenis bestaat. (Zie 35b הכא בשתי כתי עדים עסקינן וכו');

c. dat de eene hokke de andere kan opheffen. (Zie 36a [אדרבא העמד מוקה על חוקתו en העמד טמא על חוקתו]).

Voorts het geval van *Gittien* 31a in de Mischna: אם אברו הרי זה חושש מעת לעת.

Van 1d is een voorbeeld de Mischna in het begin van *Nidda*: כל הנשים דין שעתן. Hier zijn immers bij den betreffenden persoon zelf feiten ingetreden, die aan het vasthouden aan den status quo grenzen stellen. De vraag is alleen: van welk tijdstip af moeten wij voor onze beoordeeling de voorstelling van den oorspronkelijken status quo loslaten? In beide laatstgenoemde gevallen treffen wij hier o.a. den maatstaf van מעת לעת aan, die dus in dergelijke gevallen bij gemis aan zekerder maatstaf schijnt gekozen te zijn. — Intusschen werpt bij het geval van שעתן דין reeds de Talmud de mogelijkheid op, dat het verschil aldaar tusschen שמאי en הלל misschien

niet over hokke gaat, maar op fysieke gronden berust, op de vraag n.l., of men mag aannemen: אשה מרגשת בעצמה.

Tot 1e behooren gevallen als השוחט בכסין ונמצאת פגומה of בא זאב ונטל בני מעים (Choeleien 9 en 10), waar immers de normale toestand nooit vooraf waargenomen was en de voorstelling daarvan alleen berust op עומרה היתר. נשהטה בחוקה היתר. Vooral bij de behandeling van zulke gevallen gevoelt men het innige verband van het hokke-begrip met dat van רוב. In het algemeen toch berust het vertrouwen in de voortduring van den status quo, zonder dat daarvoor enig bewijs bestaat, in de omstandigheid, dat die voortduring in de meeste gevallen zich vertoont. Maar bijzonder sterk dringt zich deze overweging juist in deze gevallen aan ons op, waar reeds de geheele voorstelling van den status quo zonder voorafgaande waarneming alleen gegrond is op onze ervaring in de meeste dergelijke gevallen. Geen wonder dan ook, dat in den Jeruzalemschen Talmud — zooals aanstonds zal blijken — bij het geval van בא זאב de term hokke eenvoudig als synoniem van רוב gebezigd wordt, zoodat het telkens luidt: חוקה בני מעים (zie *Berachoth* 9,3; *Teroemoth* 8,3 en *Betza* 3,3).

Tot de 2de categorie van gevallen behooren alle zoodanige, waar door ons zonder bindend bewijs verhoudingen tusschen personen verondersteld worden op grond van de waarneming der aan zulke verhoudingen gewoonlijk verbonden toestanden. Zoo nemen wij op zulke gronden telkenmale de verhouding aan van ouders en kinderen, broeders en zusters enz. Een voorbeeld daarvan vinden wij in *Kidoeschien* 79b bij שיצא מי שישא הוא ואשתו למדינת הים, zoowel wat de vrouw als wat de kinderen betreft. De Talmud constateert daar, dat op grond van zulk eene hokke de zwaarste straffen opgelegd worden, מלקין וכוּקלין ושוּרפיין על החוקה.

Hoe zeer ook hier weder aan de hokke eene overweging van רוב ten grondslag ligt, blijkt zeer duidelijk daaruit, dat het geval van מכה אביו ואמו tegelijk in den Babylonischen Talmud

(*Choelien 11b*) als voorbeeld van רוב en in den Jeruzalemschen (*Kidoeschien 4,10*) als een van חוקה geldt. Zie ook הלכות רמב"ם ביאה I,20.

Van de gevallen, die tot de 3de categorie behooren, berusten o.a. de volgende op den aard der menschen in het algemeen:

1. בית שמאי אין חוקה אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות in *Jebamoth 107, Gittien 81* en *Kethoeboth 73*.
2. חוקה אין אדם טורה בסעודה ומפסידה in *Kethoeboth 10*.
3. חוקה אין אדם מעמיד עצמו על מזונו in *Joma 85b* en *Sanhedrien 72a*.
4. חוקה בא לכלל שנים בא לכלל סימנים in *Nidda 46a*.
5. חוקה שלוח עושה שליחותו in *Eroebien 31b* en andere plaatsen.
6. רב המנונא אין חוקה אין אשה מעזיזה פניה בפני בעלה in *Nedariem 91a, Kethoeboth 22b* en *23a* en andere plaatsen.
Bij deze חוקה worden de natuurlijke restricties gemaakt: a. בפניו, b. zonder עדים, c. ידוע לו.
7. רבה אין חוקה אין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו in *Baba Kamma 106b* en *Gittien 51b*.
Bij deze חוקה worden de restricties gemaakt: a. verschil tusschen מלוא en פקרון, omdat men bij een פקרון niet tegenover een weldoener staat, b. verschil tusschen den schuldeischer zelve en diens erfgenamen.
8. חוקה אין אדם חובע אלא אם כן יש לו in *Scheboeoth 40a*, op grond waarvan in den tijd van נחמן רב de שבועת היסח ingesteld werd.
9. ריש לקיש אין חוקה אין אדם פורע תוך זמנו in *Baba Bathra 5b*.
In *Baba Metzia 102* wordt nog de kwestie opgeworpen van פורע בזמנו en in bevestigenden zin beslist.
10. חוקה אין אדם חוטא ולא לו in *B. Metzia 5b, Kidoeschien 63b, Scheboeoth 42b* en *Erechien 23a*.
11. חוקה אין אדם מניח פתח גדול ונכנס ויוצא בפתח קטן רב אדא van אדם מניח פתח גדול ונכנס ויוצא בפתח קטן in *Eroebien 10b*.

12. חוקה אין אדם מתפייס בזמון in *Kethoeboth 75b*.
13. רב הונא אין חוקה אין אדם עושה קנוני על הקדש in *B. Bathra 174b, Erechien 23a* en *Scheboeoth 42b*.
14. חוקה אין אדם שותה בכוס אלא אם כן בודקו in *Kethoeboth 75b*.

Tot die gevallen, welke berusten op den aard van zekere categoriën van menschen, behooren o.a. de volgende:

1. חוקה אין בעל הבית עובר משום כל חלון in *B. Metzia 112b*.
2. חוקה אין העדים חותמים על השטר אלא אם כן נעשה בגדול ריש לקיש in *B. B. 155a, Kethoeboth 19a* en *Sanhedrien 29b*.
3. חוקה אין חבר מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן רב חנינא חוזא in *Pesachiem 9a, Nidda 15b* en *Eroebien 32a*.

De gevallen, die tot de 4de categorie behooren, komen voor in *Jebamoth 64b* bij קטלנית en in *B. Metzia 105b* bij המקבל שרה מחברו.

De voornaamste voorbeelden zijn: קטלנית ומת, שור המועד, וסתות, מי שלקה ושנה, שני ומת. De aanvaarding van חוקה in zulke gevallen geschiedt volgens רבי na twee, volgens רשב"י na drie keeren.

In *Kethoeboth 36b* bij רע שם ויצא משום שם en in *Makkoth 5b* bij מלוא בנה הראשון ומת, קטלנית, שור המועד, וסתות, מי שלקה ושנה, שני ומת. De aanvaarding van חוקה in zulke gevallen geschiedt volgens רבי na twee, volgens רשב"י na drie keeren.

Het verschijnsel, dat algemeene beginselen, en dus ook algemeene psychologische, in den Palestinensischen Talmud minder consequent ontwikkeld en in systeem gebracht zijn dan in den Babylonischen, vertoont zich reeds bij dat van חוקה in niet geringe mate. — Zeer zeker kon dit beginsel, dat immers in alle maatschappelijk leven en ritueele oordeelvelingen zijne onmisbare toepassing vindt, ook in den Palest. Talmud niet over het hoofd gezien worden. Maar de ontwikke-

ling er van is hier veel minder diepgaande en zelfs daar, waar zij aangetroffen wordt, vaak zoo, dat de *term* חוקה daarbij niet genoemd wordt.

Dit laatste merken wij reeds dadelijk bij de tallooze gevallen, die tot 1a behooren en waarbij onwillekeurig de handhaving van den status quo in onze voorstelling plaats heeft. Niet éénmaal wordt in zulke gevallen opzettelijk van חוקה gesproken; terwijl ook de vraag מנא הא מלחא nergens wordt aangeroerd.

In de gevallen 1b en 1d wordt חוקה reeds in de Mischna vermeld en dus natuurlijk ook in den Pal. Talmud eraan vastgehouden, terwijl (evenals in *Gittien* Bab. 28a) ook hier de אפילו הניחו בן מאה שנה ועשה בדרך עור מאה שנה ברייתא voorkomt: נותנה לה בחוקת שהוא קיים.

Ook in het eerste geval van 1c spreekt de Pal. Talm. van אחר חוקת הלכו en wordt het verschil van gevoelen in de Mischna verklaard als berustende op verschil van inzicht omtrent de vraag, welke חוקה hier gelden moet, die van den persoon of van de ערוב.

Resumeerende zien wij dus, dat in alle gevallen, waarin de status quo door ons *waargenomen* was, ook in den Pal. Talm. de חוקה toegepast wordt.

Anders echter is het bij de gevallen van 1e. Wel heet het op verschillende plaatsen חוקת בני מעיים כשרים, maar — zooals wij reeds zagen — is dit meer als begrip van רוב op te vatten. De stelling daarentegen עומרת היתר בחוקת היתר met derzelver consequentiën wordt in den Pal. Talm. niet aangetroffen. — Evenzoo vinden wij in het geval van שעתן דיין geenerlei vermelding van חוקה.

In de gevallen, die tot de 2de categorie behooren, en waarin de onmisbare geldigheid van חוקה reeds in oude ברייתות of uitspraken van de oudste Amoraïem gereleveerd wordt, heeft het beginsel natuurlijk ook in den Pal. Talm. dezelfde beteekenis, zoodat in *Kidoeschien* 4,10 ook gesproken wordt van

הורגין ושורפין על החוקות, terwijl daar ook als voorbeeld genoemd wordt ררך הינוק לטפה בעיסה (natuurlijk niet te verwarren met חוקת עיסה in den Bab. Talm.) — Zooals wij reeds boven zagen, wordt hier deze toepassing van חוקה gestaafd door het voorbeeld van מכה אביו ואמו, dat in den Bab. Talm. als voorbeeld van רוב genoemd wordt.

Van de vele voorbeelden van חוקה, die tot de 3de categorie behooren, vindt men in den Pal. Talm. slechts zeer weinige, en ook deze nog óf anders toegepast óf zonder dat de term חוקה genoemd wordt.

Zoo vinden wij:

1°. van חוקה אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות, alleen in *Jebamoth* 13,1 den ook in בבלי aldaar waarschijnlijk bedoelden variant (feitelijk in geheel anderen zin) אם כן נמוצאת עושה כל בעילות שבעל בעילת זנות.

2°. חוקה אין אדם טורה בסעודה ומפסידה, echter zonder vorm van חוקה, eenvoudig als natuurlijk argument: אין אדם עשוי להוציא יציאותיו ולהוציא שם רע על אשתו.

3°. חוקה אין אדם מועמיד עצמו על כוונתו, ook hier zonder vorm van חוקה, maar als natuurlijk argument: לפי שכוונתו של אדם חביב עליו כגופו.

Dit sluit natuurlijk niet uit, dat andere overwegingen, die op חוקה berusten, hier en daar onwillekeurig en zonder opzettelijke vermelding nochtans in aanmerking komen. — Zeer zeker is dit het geval bij zoo onmisbare overwegingen als חוקה שליה עושה שליהוה. Het talmudisch debat in *Eroebien* 3,2 berust er blijkbaar geheel op, en dit zelfs zonder de in den Bab. Talm. opgeworpen verschillen tusschen זרים וכהנים, זרים וזרים, עמי הארץ וזרים, כל ישראל וזרים, בית דין וזרים, לקולא וזרים. Maar vermeld en behandeld wordt חוקה hier niet.

Ook van die gevallen, waar חוקה op den aard van zekere categorieën van personen berust, komen in den Pal. Talm. zeer weinige voor, als חוקה אין חבר מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן in *Demai* 4,5 en *Maäser Schenie* 5,1, in den vorm van: שאין

חוקה אין אשה en דרך חבר להיות מוציא מביתו דבר שאינו מתוקן חוקה על בני הברתה in *Kidoeschien* 4,9.

Bij de gevallen behoorende tot de 4de categorie wordt ook in den Pal. Talm. op dezelfde plaats in *Jebamoth* 6,6 de idee van חוקה behandeld ten opzichte van קטלנית en מילה, echter zonder den term te noemen, en tevens zonder vermelding van de namen van רבי en רשב"ג.

Ook de overweging כי החוק כל ישראל אינו החוק אינו schijnt in den Pal. Talm. niet behandeld te worden.

Zoo vertoont dus reeds bij dit zoo primaire en overal diep in alle menschelijk oordeel ingrijpende beginsel van חוקה de opzettelijke behandeling en verdere ontwikkeling bij de Palestinensische Amoraïem slechts vrij bescheiden verhoudingen.

ברירה

Het denkbeeld van ברירה bedoelt: het toekennen van terugwerkende kracht aan een verkregen zekerheid omtrent eenen aanvankelijk twijfelachtigen toestand.

Evenmin als andere dergelijke principiën berust ook dit denkbeeld op streng logische gronden. Er is immers niet de minste aanleiding om uit den thans bestaanden toestand met eenige zekerheid tot dien van vroeger te concludeeren.

Wanneer men nochtans voor de practijk aan de mogelijkheid van zulk eene conclusie denkt, dan berust dit ook hier op het psychologische verschijnsel, dat aan toestanden van thans voor onze voorstelling onwillekeurig eene terugwerkende kracht voor het verleden gegeven wordt, zoolang niet bepaalde bekende feiten daaraan in den weg treden. Dit verschijnsel heeft dus in zijn wezen niet weinig overeenkomst

met dat, waardoor ons bij de toepassing van חוקה onze verwachting omtrent toekomstige toestanden geschonken wordt.

Het twijfelachtige in den toestand, waaromtrent bij de toepassing van ברירה a posteriori eene zekere voorstelling moet verkregen worden, kan betrekking hebben op a. eene bestemming, b. eene keuze, c. eene verdeling, d. eene voorwaarde.

Voorbeelden dezer verschillende categorieën zijn:

a. Bestemming.

1. השוחט בשבת וביה"כ in *Choelien* 14a. De toepassing van ברירה is bij dit geval van zoo directen en elementaire aard, dat de Talmud zelf met gebruikmaking van de terminologie הוברר deze toepassing motiveert, iets wat elders niet voorkomt. Het luidt n.l. aldus: נשחטה הובררה דלאכילה עומרה לא נשחטה הובררה דלגדל עומרה.

2. אמר לאומן עשה לי שני זוגין in *Toseftha Keliem B. M.*, einde cap. 1, geciteerd in *Gittien* Pal. 3,1. Ook hier wordt aan de bestemming van een voorwerp tot כלי, waardoor het voor verontreiniging ontvankelijk is, terugwerkende kracht verleend, zoodat ieder der beide voorwerpen voor verontreiniging ontvankelijk blijft totdat nader over de bestemming zekerheid verkregen is; הרי אלו טמאים עד שעה שפריש.

b. Keuze.

1. מחנה אדם על ערובו in *Eroebien* 37b. De keuze van den kant, waar de ערוב zal gelden, die — waar zij immers afhangt van den weg, dien de חכם of de נכרים nemen zullen — eerst morgen met zekerheid kan geschieden, verkrijgt terugwerkende kracht, zoodat zij aangenomen wordt reeds בשמועות te hebben. In gevallen als dit, waar de keuze later door anderen dan de belanghebbenden geschieden moet (חולה ביעת אחרים) ligt de aanvaarding van ברירה meer voor de hand dan in de verder volgende gevallen, waar iemand

zijne eigen keuze nog niet met beslistheid te kennen geeft (חולה ברעה עצמו). In de laatst bedoelde gevallen immers is er aanleiding, om te veronderstellen, dat de betreffende persoon ook in zich zelf om voor hem geldige redenen de keuze vooralsnog wil uitstellen. Bij eene keuze daarentegen, die door anderen geschieden moet, ligt het voor de hand, dat die keuze eigenlijk reeds van te voren geschied, maar ons nog onbekend was.

- 2. אמר לבלר כתב לאיזה שארצה in *Gittien* 24b.
- 3. ב"ש אומרים לא ישול וכו' in *Betza* 10a.
- 4. הלוקח יין מבין הכותים in *Demai* 7,4.

In dit geval gaat de toepassing van ברירה in zooverre nog een belangrijken stap verder, dat van de later te verrichten keuze reeds nu bij voorbaat gebruik gemaakt wordt, alsof deze reeds geschied ware.

Nog beduidend verder gaat ברירה in die gevallen, waarin de keuze in het geheel niet aangekondigd was en dus a posteriori geheel willekeurig geschiedt, als:

- 5. נפלה פרוטה של הקדש בתוך כיכר in *Meila* 21b.
- 6. לא היו שופרות in *Joma* 55a, waar door den Talmud de vraag gesteld wordt: וניברור ד'זווי וכו'.
- 7. In *Bechoroth* 57a: ליברור חד מנייהו.

c. *Verdeeling.*

- 1. האחין והשותפין in *Bechoroth* 56b.
- 2. האחין שחלקו ובא ב"ח in *B. Bathra* 107a.
- 3. חבר ועם הארץ in *Demai* VI,9 (zie רש"י op *Chagiga* 25b en הוכפות t. p.).
- 4. ישראל ועבדים שלקחו in *Gittien* 47a en b.
- 5. שנים שלקחו בהמה והבית בשותפות in *Betza* 37b.

Vervolgens heeft men enkele gevallen, waarin ten slotte van geene volledige verdeeling sprake is, maar alleen bij gebruikmaking van gemeenschappelijk eigendom a posteriori verondersteld wordt, dat ieder gebruik maakt van dat, wat bestemd is, zijn deel te zijn. Hiertoe behooren:

- 6. בור של עולי בבל in *Betza* 39b.

- 7. המרלה כיום בין הבור in *B. Kamma* 51b.

De verststreckende toepassing van ברירה bij eene verdeeling geschiedt daar, waar de deelen aanvankelijk aangevozen waren en later aan eene nieuwe, onzerzijds willekeurig plaats hebbende verdeeling terugwerkende kracht verleend wordt, zoodat deze beschouwd wordt met de oorspronkelijke overeen te komen. Een voorbeeld daarvan is:

- 8. כתב ב' מנולח לב' סוטות in *Sota* 18a, waar de vraag behandeld wordt: הור וחילקן מהו.

d. *Voorwaarde.*

- 1. הרני בועליך על מנת שירצה אבא in *Gittien* 25b.
- 2. מזה היא באותן הימים aldaar 73b.
- 3. כיצד משתתפין in *Eroebien* 82a.

De wilsuiting, die in deze drie gevallen de voorwaarde vormt, moet bij 1 en 2 van anderen uitgaan, bij 3 van den persoon zelfven.

In verschillende der genoemde gevallen wordt het denkbeeld wel aanvankelijk opgeworpen, maar ten slotte met het oog op bijkomende motieven voor de beslissing weder losgelaten. Zoo b.v. bij het geval van ערובו אדם על ערובו (b. 1.) wegens דילמא מטלטל ושביק (b. 3.) wegens ובבר בא חכם; שני לונין (b. 4.) wegens יבקע הנוד.

In den Palest. Talmud wordt de term ברירה niet aangetroffen en is ook het denkbeeld aldaar blijkbaar niet tot een algemeen beginsel verheven. Alleen bij de gevallen van *verdeeling* heet het in den *geest* van ברירה, maar zonder dat de term genoemd wordt: שהוא חלקו המוגיע לו משעה ראשונה. Zie *Demai* VI,6, *Eroebien* III, 5 en *Schekaliem* I, 4.

Overigens wordt een hoogst enkelen keer het denkbeeld onder een anderen naam opgeworpen; bijv.: יעשה כמו שהי' כרות לשמה משעה ראשונה in *Gittien* III, 1.

Waar dit feit (dat n.l. het denkbeeld van ברירה nergens in den Pal. Talm. als beginsel behandeld wordt en zeker niet met gebruikmaking van den term) volkomen vaststaat, is de plaats in *Schekaliem* VI, 4, luidende 'ואי אמרין ניברור ד' זווי וכי' zeer zeker als eene interpolatie te beschouwen, aan het talmudisch debat in *Joma* 55b ontleend.

Dat eindelijk in het pseudo-Palest. Talmudtractaat *Choelien* bij de Mischna van השוחט בשנה וביורה"כ een geheel debat voorkomt omtrent de toepassing van ברירה is een belangrijk motief te meer tegen de authenticiteit van dit tractaat.

רוב

Onder de algemeene principiën, die het geheele gebied der halachische oordeelvellingen en beslissingen beheerschen, wordt רוב — *het wettelijk gezag der meerderheid* — als ongeveer gelijkwaardig met הוקה genoemd. Inderdaad is dit in werkelijkheid zeer zeker het geval, zoowel bij רובא דאיהא קמן, eene meerderheid van individuen of objecten, die door ons werkelijk of denkbeeldig waargenomen wordt, als bij רובא דליהא קמן, eene meerderheid van omstandigheden of verhoudingen, zooals wij die uit algemeene menschelijke ervaring kennen. Toch zijn de begrippen הוקה en רוב in hun aard en reden van bestaan zeer verschillend. Immers, terwijl bij הוקה de vastheid der veronderstelling berust op psychologische motieven, die zeer diep en hecht in ons gemoedsleven wortelen, blijft de maatstaf van רוב steeds iets conventioneels behouden, waarvan wij de geldigheid op grond van opportuniteit aanvaarden, maar geenszins a priori voor alle denkbare gevallen onvoorwaardelijk billijken. De aanspraken van de minderheid kunnen maar al te vaak aan die der meerderheid nabijkomen, ja deze zelfs overtreffen. Vandaar dan ook de vele gevallen, waarin de geldigheid van רוב niet als overwegend aanvaard wordt; waarover aanstonds.

Evenals bij הוקה beproeven de Babyl. Amoraïem met een רובא דאיהא קמן (Choelien 11a) het beginsel van רוב uit de הוקה af te leiden, met dat verschil echter, 1°. dat hier vele proeven worden genomen, terwijl dit bij הוקה maar met één het geval is, en 2°. dat van de 10 proeven slechts de 3 eerste door redeneering verworpen worden, de 7 andere echter logisch gehandhaafd blijven.

Ten slotte echter wordt de motiveerende kracht van alle afleidingsproeven ontzenuwd door de bedenking היכא דאפשר ורובא דאיהא קמן, zoodat de grondslag van het beginsel eindelijk niet in afleiding gevonden wordt en wij dezen dus op het gebied der traditie of op dat der betrekkelijke billijkheids-motieven te zoeken hebben.

Rasschie stelt ook de mogelijkheid, dat uit het voorbeeld van het כנהדרין, dat men op grond van אחרים להטות als אחרי רבים להטות kan beschouwen, de algemeene toepassing van רוב kan gesproten zijn. — Het behoeft echter geen betoog, welk een enorme afstand nog tusschen beide gelegen is.

Intusschen, hoe dit ook zij, zeker is het, dat het gezag van רוב, eenmaal aanvaard zijnde, zich zeer ver kan uitstrekken.

Voorbeelden van רובא דאיהא קמן zijn, behalve de beslissingen van het כנהדרין, de gevallen van כל דפריש כרובא פריש (zooals עכו"ם שקודש in *Jebamoth* 16b, אנוכה in *Kethoeboth* 15a, שחוקי in *Kidoeschien* 73a en עכו"ם גר יהודה in *Jadajiem* V,4 en *Berachoth* 28a) en בנמצא הלך אחר הרוב (zooals bij חשע הניות in *Pesachiem* 9b, *Kethoeboth* 15a en *Choelien* 95a, en חשע ציבורין t. a. p. in *Pesachiem*).

Wat de gevallen van רובא דליהא קמן betreft, blijkt uit א"ר כרוספראי כל ימיו של בן כורר וכורה וכי in *Sanhedrien* 69a, dat zelfs bij דיני נפשות, waar toch in het algemeen het להצילו op den voorgrond staat, het denkbeeld van רוב ook לחומרא aanvaard wordt. De verklaring hiervan ligt voor de hand. Het streven naar vrijspraak van den beschuldigde kan onmogelijk zoover gaan, dat wij bij het constateeren van

toestanden en verschijnselen ons niet zouden richten naar die, welke in den regel en met betrekkelijk slechts zeer weinige uitzonderingen voorkomen.

Ook is de kracht van רוב sterk genoeg, om de geldigheid van הוקה op te heffen — רובא והוקה רובא עדיף — zooals in *Nidda* 18b (vgl. *Kidoeschien* 80a) blijkt bij תינוק הנמצא בצד העיסה; behalve bij de door ons genoemde 4de categorie van הוקה (zie hieronder). Deze beslissing is niet in strijd met hetgeen hierboven omtrent den aard en de reden van bestaan der beide beginselen opgemerkt is. Integendeel; juist de omstandigheid, dat een הוקה op sterke, gevestigde gemoedsindrukken moet berusten, veroorzaakt, dat zoodanige indrukken zich niet mogen of kunnen handhaven tegenover feiten, die *gewoonlijk* op de voortduring van een status quo inbreuk maken. רובא עדיף beteekent dus niet, dat het beginsel, op zich zelf beschouwd, sterker staat of meer reden van bestaan heeft dan dat van הוקה, maar alleen, dat de ervaring van רוב sterk genoeg is, om de *geldigheid* van הוקה op te heffen.

Spreekt uit een en ander het groote gezag van רוב in onze halachische practijk, zoo spruiten toch, zooals reeds boven opgemerkt is, uit den conventioneelen aard van het beginsel tal van uitzonderingstoestanden voort, waarin overwegingen van billijkheid of religieuze gemoedsbezwaren aan de toepassing ervan in den weg staan.

De voornaamste er van zijn de volgende:

a. Indien ervaringen van overtuigenden aard de toepassing van רוב onmogelijk maken, zooals bij הכונס ליבמתו *Jebamoth* 37a, waar door het feit van עוברת לא הובר עוברת de toepassing van רוב vervalst: אתרע ליה רובא.

b. Indien andere overwegende motieven er aan in den weg staan. Zoo wordt in *Jebamoth* 14a verondersteld, dat ב"ש hun eigen gezag tegenover een רוב van ב"ה zouden gehandhaafd hebben wegens מחדרי טפי.

c. Evenzoo bij gewichtige gemoedsbezwaren, zooals:

1°. מים שאין להם סוף in gevallen als איסור אשת איש.

חוששין (zie ה"ה הא לא שהה *Jebamoth* 36b גוססין), of חוששין לסבלנות (zie ה"ה ה"ג *Kidoeschien* 50b חוספות).

[De distinctie van רובא עדיף bij ריטב"א, dat daar het רוב niet onvoorwaardelijk geldt wegens בונה, schijnt minder juist op hare plaats. Deze overweging immers mag wel gelden bij het al of niet aanvaarden van een בונה door een beplaalden persoon, maar niet bij de beoordeeling der bedoelingen van een persoon, afkomstig uit een complex, waarin de meerderheid een zekeren בונה volgt.]

2°. Bij ספק אסור in het algemeen, zooals bij השבון in *Nedariem* 53a, waar de Talmud zelf constateert: מהו דתימא אייל (ספק נדרים) (ספק רבובים). בחר רובא קמ"ל ספק איסורא להומרא. De motiveering van לה"מ in cap. 9 van הלכות נדרים schijnt niet in overeenstemming met de bewoordingen der סוגיא).

Natuurlijk zijn deze gevallen niet te verwarren met die van בישול המיעוט ברוב, waar immers het mindere geacht wordt in een grooter quantum geheel *op te gaan*, zoodat het in ritueelen zin voor ons ophoudt te bestaan.

d. Bij quaestiën van geldvordering — אין הולכין במבוק — המוכר שור לחברו ונמצא בו חברו וכו' — wegens המוציא מחברו וכו' אחר הרוב — *B. Kamma* 46b en *B. Bathra* 92b volgens שמואל en bij הכר המניה את הכר in *B. Kamma* 27b naar algemeen oordeel.

Natuurlijk volgt uit den grond van dezen uitzonderingstoestand, dat deze alleen intreedt in gevallen, waarin bepaalde personen aanspraak op een object of geldbedrag kunnen maken, במון שיש לו חובעין. Zoo geldt dan ook in het geval van כוצא בה תינוק מושלך in *Kethoeboth* 15b bij אברה לוי אברה לוי אברה לוי אברה לוי, de maatstaf van רוב wel, waarschijnlijk omdat hier in den moreelen zin van het woord geen bepaalde eischers zijn (zie ה"ה חוץ in *Bechoroth* 20a ור' יהושע ור' ה"ה ור' ה"ה חוץ).

e. In gevallen van הוקה als die door ons tot de 4de categorie gerekend zijn, waar de indruk zich bij ons voor goed gevestigd heeft door het herhaaldelijk voorkomen van feiten of toestanden door dezelfde oorzaken. Het is begrijpelijk, dat daar, waar zich ten aanzien van bepaalde individuen zulke

indrukken gevestigd hebben, met een ריבא דעלמא in geen enkel opzicht rekening gehouden wordt. De opmerking van חוספוח in *Jebamoth* 65a, נשאה לבי, schijnt hiermede haren grond te verliezen.

f. Bij gevallen van פקח נפש, als in *Joma* 84b, althans volgens de opvatting in den Bab. Talmud. Zie echter hetgeen later bij de behandeling van קבוע omtrent deze plaats op grond van den Pal. Talm. zal opgemerkt worden.

g. Indien door de toepassing van ריב een bepaald onrecht zoude gepleegd worden, al ware het maar tegenover één individu; zoo bij הנקלקין בנשרפין in *Sanhedrien* 79b. In zulke gevallen moet men liever tegenover vele anderen te zacht optreden. (Overigens geldt in dit geval misschien ook nog wel het beginsel van קבוע, zooals ook in חוספוח gereleveerd wordt).

h. Bij כלאים, omdat daar de geheele אכור op de verbinding der stoffen berust, hetgeen dus niet te vergelijken is met een אכור, die in een היתר geheel kan opgaan. (Zie חוספוח in *Nidda* 61b בדר ד"ה. Bij בשר בחלב is dit anders, omdat de תורה zelve door לא תבשל לא gewicht legt op het inwerken van den smaak (Zie חוספוח in *Aboda Zara* 65b במיעוט דשכיה טובא).

i. Tegenover eene minderheid van gevallen, die al te vaak voorkomt טובא zooals in *Jebamoth* 36b en *Sabbath* 135b bij יום לא ששה באדם ל' יום. Daar immers vervalt ריב tegenover de belangrijke מיעוט van נפלים (zie שהה לא לא ששה); voorts in *Sota* 27, waar overwogen wordt, of ריב בעילות מן הבעל, of ריב בעילות מן הבעל, פרוצה ביותר. Verder volgens חוספוח in *Sabbath* 13a רבא אומר ד"ה ook bij מעשרין כ"ג, dat door יוחנן כ"ג zoude verwaarloosd zijn wegens טובא במיעוט דשכיה טובא.

Deze waardeering van מיעוט דשכיה טובא vervalt echter daar, waar geen ספק, maar een besliste zekerheid vereischt wordt, zooals in *Choelien* 77b bij המבכרת שהפילה, waar de מיעוט van נקבות niet in aanmerking komt.

k. Volgens ר' מאיר tegenover elke מיעוט דשכיה טובא, zooals in *Nidda* 32a bij מיבמין ולא חולצין ולא חולצין, in *Ab. Zara* 40b bij יקמן וקטנה לא חולצין ולא חולצין, in *Choelien* 6a bij שחיטה כותי, in *Nidda* 18b (vgl.

Kidoeschien 80a) bij העיסה בצד העיסה בציבא הנמוצא en bij בעלה שהלך בעלה in *Jebamoth* 119a.

Een oogenblik releveert de Talmud in *Jebamoth* 76b, dat ook ר' יוסי op ditzelfde standpunt zoude staan. Zie echter aldaar חוספוח ד"ה אין חוששין

De geldigheid van מיעוט דמייעוט d.w.z. daar, waar tegenover de

1°. bij een מיעוט דמייעוט d.w.z. daar, waar tegenover de מיעוט meer dan één ריב staat, zooals in *Ab. Zara* 34b bij גבינות בית אנוניקי, of ריב en חוקה zocals bij חמות לה חמות in *Jebamoth* 119b.

2°. bij de consequentiën van zijne waardeering der מיעוט, in dien deze er toe zouden leiden להחיר איסור, zooals in *Choelien* 86b ten opzichte van ארתו ואת בנו bij ששחטו.

Uit het voorschrift van עגלה ערופה zoude schijnbaar volgen, dat tegenover het motief van קרוב — dat een individu geacht mag worden tot dat complex behoort te hebben, dat zich het meest nabij bevindt aan de plaats, waar het aangehouden wordt — het gezag van ריב vervalt. In de משנה van ניפול הנמוצא in *B. Bathra* 23b blijkt echter, dat daar ריב gehandhaafd blijft, וקרוב הלך אחר הרוב. Het voorschrift van העיר הקרובה wordt in de סוגיא gemotiveerd met יושבת בין והרים. Intusschen laat zich ook in andere gevallen het gezag van קרוב bij dit voorschrift verdedigen; zie כ"מ op ריבובים הלכות, waar ריבובים, waar ריבובים, רוצה ט' ו'.

In dezelfde סוגיא wordt nog gereleveerd, dat bij ריב ומצוי, zooals bij בפרחורר, דם הנמוצא בפרחורר, ieder het gezag van ריב tegenover קרוב erkent.

De verhouding van ירושלמי tot בבלי bij חוקה en ברירה geconstateerd, treedt ook bij het beginsel van ריב zeer sterk op den voorgrond. Afgezien natuurlijk van רובא דאיתא קמן, zooals bij פנהרין, en de menigvuldige voorbeelden van נמוצא בנמוצא (zie *Schekalim* VII, 2 en *Kethoeth* I, 10), waar het beginsel overal en in alle tijden een wereldgezag bezit, komen de gevallen, waarin ריב werkelijk genoemd en behandeld wordt, slechts sporadisch voor.

Zoo wordt in *Sota I, 7* uit naam van ר' יוחנן gezegd: *אשת איש שזינתה הולדות לבעל מפני שרוב בעילות מן הבעל*; maar de quaestie van פרוצה ביוהר wordt daar niet opgeworpen.

Ook komt de overweging van עמי הארץ מעשרין voor in *Berachoth I, 7* en *Orla II, 1*. Het luidt aldaar: *בשעה שגזרו על מפרישין אותן : ערלה* of *הדמאי רוב עמי הארץ היו מכניסין לבתיהן לחוד בתיהן*.

Dat intusschen het beginsel van רוב hoewel zelden genoemd en behandeld, ook bij de Palestinensische Amoraïem genoegzaam waardeering vond, blijkt zoowel uit die van קבוע (zie verder bij dat beginsel) als van enkele der bovengenoemde uitzonderingstoestanden.

Zoo vinden wij in *Kethoeboth II, 1* en *B. Kamma V, 1* bij de gevallen van שור שנגח את הפרה en האשה שנתארמלה den regel שלא הלכו במידת הדין בממון אחר הרוב, en wel als algemeen aanvaard en niet van een bepaalden geleerde afkomstig (vgl. hierboven sub *d.*) Intusschen wordt hier onmiddellijk er bij opgemerkt, dat er ook gevallen zijn, waarin ook bij geldquaestiën רוב geldt, indien רוב de kracht van הוקה krijgt, zooals in het geval van גבול שהיה אוחז בין הגבולים (vgl. בבלי *B. B. 93a*).

Bij het geval van האשה שנתארמלה wordt in בבלי 16b het רוב niet verworpen op grond van ממון, maar wegens רובא, איתרע לה רובא.

Ook vinden wij in *Demai II, 1* een oogenblik de mogelijkheid besproken, dat ר' אלעזר zoude למיעוט zijn, maar aantonds weder verworpen.

In *B. Bathra Jer. II, 6* bij גיפול הנמצא wordt in פני משה de quaestie van רוב וקרוב gereleveerd, echter niet in overeenstemming met de bewoordingen der סוגיא aldaar.

קבוע

Het denkbeeld van קבוע vormt, wel beschouwd, geen zelfstandig beginsel, zooals dit met ברירה, הוקה, en רוב het geval is, maar beoogt veeleer eene opheffing — onder zekere

omstandigheden — van de kracht van רוב om psychologische redenen. Het is dan ook begrijpelijk, dat de plaatsen in onzen Babylonischen Talmud, waar van קבוע gewag gemaakt wordt, betrekkelijk zoo uiterst gering in aantal zijn.

Tracht men nu het denkbeeld van קבוע, van het gemelde oogpunt bezien, in woorden te brengen, dan verkrijgt men daarvoor de volgende formulering:

Wanneer men in de noodzakelijk komt, een individu uit een stabiel complex wettelijk te karakteriseeren, dan neemt men het wettelijk karakter der meerderheid (רוב) niet tot maatstaf, indien dat individu op den voor ons oordeel beslissenden tijd zich te midden van dat complex (קבוע) bevindt of voor ons oog daaraan onttrokken wordt (לקוח מן הקבוע). In dat geval houdt men dus gelijkelijking rekening met ieder wettelijk karakter, waarvan dragers, in hoe gering aantal ook, in het complex aanwezig zijn (מהצה על כוחה — volgens latere formulering — כפק).

Om nu in de behandeling der op dit denkbeeld betrekking hebbende Talmudplaatsen een juist inzicht te verkrijgen, is het noodzakelijk, dat wij eerst die uit den Palestinensischen Talmud nagaan, ons daarbij hoedende voor het kunstmatig overbrengen van Babylonische indrukken in de Palest. verhandeling.

Beginnen wij met de plaats in *Kethoeboth I, 10*: אמר ר' יוסי: מעשה וכו', die in בבלי als hoofdplaats van קבוע geldt, en lezen deze met vrijen, onbevooroordeelden, van Babyl. indrukken onafhankelijken blik, dan blijkt het duidelijk, dat daarin van eene behandeling van קבוע geen sprake is. Zij bestaat uit vier bestanddeelen:

Het eerste, loopende tot ינאי תוכו שבצפורן בעל, behandelt — behoudens de vaststelling der הלכה aan het slot — de motiveering van de afwijking dezer משנה van de vorige, dezelfde quaestie dus, die in duidelijke bewoordingen ook in בבלי opgeworpen wordt. Deze motiveering wordt resp. door ר' ינאי en ר' יוחנן en ר' יהודה בשם ר' כהן anderzijds in twee geheel verschillende richtingen gezocht. De eerste meent haar te vinden in de plaats, waar het feit voorgekomen is. Deze was

de *קרונה של צפורן*, d.w.z. de *krijnij* („bron“). Dat daardoor het criterium van *רוב* hier eerder geldt dan elders, vindt zijne motiveering in de bijvoeging van *ר' אמי*, die in *בבלי* voorkomt, maar hier in hare eenvoudige, ongekunstelde beteekenis kan opgevat worden: *והוא שסייעה של בני אדם כשרים עוברת לשם*. De *קרונה של צפורן* schijnt eene plaats geweest te zijn, waar ten tijde van het voorgevallen feit bij voorkeur *כשרים* aangetroffen werden. — *ר' יוחנן* en *ר' ינאי* zoeken het verschil tusschen onze *מושנה* en de voorafgaande meer in den aard van het geval zelve. Eene *אנוסה* verdient meer geloof dan iemand, die misschien *לרצונה* was.

Het tweede gedeelte, loopende tot *היתה צפורן נעולה*, behandelt op het standpunt van *ר' ינאי* en *ר' יוחנן* de vraag, waar het feit heeft plaats gehad. Hieromtrent deelt ons *ר' אילא* uit naam van *ר' ינאי* mede, dat het binnen *Sepforis* moet geweest zijn en dus daarom de *רוב אנשי העיר* als maatstaf genomen wordt, terwijl *ר' רבא* nog in naam van *ר' ינאי* met nadruk er bij voegt, dat in geval wij zelf van den *פסול* gezien hebben, dat hij zich uit *Sepforis* verwijderde, wij hem wel op grond daarvan als *פסול* moeten beschouwen.

Nu volgt echter de vraag: hoe is het, wanneer wij aanvankelijk niets gezien hebben, maar hem eenvoudig op den publieken weg aantreffen? Hieromtrent loopen de gevoelens van *ר' יוסי* en *ר' ירמיי* uiteen. Terwijl *ר' ירמיי* ook hier het *רוב* laat gelden, stelt *ר' יוסי* dit geval gelijk met *ראו אותו פורש*. De tekst moet dus op deze plaats aldus gelezen worden: *ר' ירמיי בר' ווא אומר ברוב ר' יוסי אומר חזקה שפוסל ששם בעל*. Voor de opvatting van *ר' ירמיי* wordt eene bevestiging gevonden in het verschil, dat ook bij *פקוח נפש* gemaakt wordt tusschen *הוכו של מבי* en *פלטא*. Ten aanzien der oorspronkelijke woorden van *ר' ינאי* opmerking gemaakt, dat deze in verschillenden zin moeten opgevat worden naar gelang men zich op het standpunt van *ר' ירמיי* of van *ר' יוסי* plaatst. Op het eerste standpunt moeten zij natuurlijk beteekenen *פורש מן הבהים*, d.w.z. „zich geheel verwijderende van het bewoonde gebied“, terwijl volgens

ר' יוסי met deze woorden reeds *פלטא* kan bedoeld zijn, dus alleen maar „zich verwijderende uit huizen, hoven, zijstraten“ enz.

Het derde gedeelte, loopende tot *ר' אילא ר' ינאי אומר*, behandelt de vraag: houdt *ר' יוסי* ook dan rekening met *ראוהו פורש מצפורן*, als de stad op den betreffenden dag zelve gesloten was? Het antwoord luidt: neen, men houdt in dat geval rekening met den op dien dag bestaanden toestand, zoodat in zulk een geval weder de maatstaf van *רוב* geldt. Deze beslissing vindt dan steun in het geval in *Demai* van *לא הוזק עם הארץ להיות*. Evenals daar beslist wordt *טוחן שם באותו היום לא ירד הפסול למלאות שם*, zoo ook hier *אלא באותו היום*.

Het vierde en laatste gedeelte zoekt in het algemeen naar eene duidelijke voorstelling van de verschillende gevallen, die hier behandeld worden. Immers, terwijl bij *צפורן* de maatstaf van *רוב* geldt, is dit bij *נמצא* ook het geval, zelfs al ware het *היין לצפורן*. Welke parallelgevallen uit de overgeleverde halכות kunnen deze eigenaardige verhoudingen ophelderen? Een dergelijk parallelgeval wordt nu gezocht in de *צפרדעים* van *ברייתא*. Doordien men echter aanvankelijk het geval van *רשות היחיד* citeert, loopt de vergelijking onwillekeurig geheel verkeerd. Immers, daar is juist *כפיקו טהור* is *פורש לרהר*, en bij *כפיקו טבא* *לא מוצאו כל אנשי חיל ידים*. Maar *ברוך שבחר בהם וברבירם* stelt hem gerust met een *ר' אימי* op te merken, dat men hier het volgende geval, nl. dat van *רשות הרבים* als parallel moet kiezen. (Het is duidelijk, dat de woorden *אמר ר' חכדא ולא מוצאו וכו'* hier abusievelijk herhaald zijn).

Nu blijft echter nog ééne vraag over: wanneer nu *צפורן* parallel moet loopen met *רשות היחיד*, dan moet dus de *קרונה של צפורן* als *רשות היחיד* beschouwd worden. Is dit dan werkelijk zoo? — Hierop antwoordt *ר' יוסי*, dat dit op grond van mogelijke afzondering daar ter plaatse inderdaad het geval is.

Het blijkt ons nu hier in de eerste plaats, dat hier in ירושלמי op deze plaats van קבוע zelve *geen sprake is*. Voorts worden de enkele plaatsen in dezen Talmud, die op קבוע betrekking hebben, volkomen begrijpelijk.

De uitspraak van ר' יוחנן in פיקוח הגל in *Joma VIII, 5* is niet eene bijzondere concessie ten aanzien der geldigheid van רוב met het oog op levensgevaar, maar constateert eenvoudig, dat bij aanwezigheid van één ישראל te midden der vele niet-Joodsche bewoners de maatstaf van רוב op grond van קבוע in den boven geformuleerden zin vervalt, zoodat hier eenvoudig een geval van נפשוה ontstaat.

In gelijken zin wordt in *Schekaliem VII, 2* het geval van השע הנייה behandeld. De vraag, of het vleesch in het tweede geval van de ברייתא op grond van ספק als נבלה of op grond van רוב als כשר te beschouwen is, hangt er geheel van af, of het zich op den voor ons oordeel beslissenden tijd binnen of buiten het complex bevindt. In het eerste geval heet het ook hier weder, zonder eenige vermelding van קבוע als bijzonder beginsel, eenvoudig gelijkstaande met נהערבו.

Gaan wij nu tot de lezing der בבלי-plaatsen over, en wel in de eerste plaats tot die van de gewichtigste parallelplaats in *Kethoeboth 14b*; dan blijkt ons op overtuigende wijze, dat hier door minder juiste overlevering van oude halachische uitspraken in twee belangrijke punten een nieuwe weg ingeslagen is, waardoor de behandeling van קבוע en wat daarmee in verband staat een hoogst ingewikkeld karakter verkregen heeft. Deze zijn: de quaestie van הרי רובי en de afleiding van קבוע uit Bijbelsche en oud-Rabbinische plaatsen.

Beginnen wij met de kwestie van הרי רובי.

De vraag omtrent de schijnbare tegenspraak tusschen deze Mischna-plaats en de daaraan voorafgaande wordt ook hier,

evenals in ירושלמי, en wel door denzelfden ר' יהודה בשם רב, daarmee beantwoord, dat het geval zich had voorgedaan בקרנות של צפורי, waarbij in naam van ר' אמי ter opheldering gevoegd wordt: והוא שהיתה סיעה של בני אדם כשרים עוברת לשם. Deze opheldering zoude, evenals in Palestina, duidelijk en afdoende geweest zijn, ware het niet, dat men in plaats van קרונה (*krijnij*) van קרנות (markt-kramen) vernomen had, hetgeen men niet anders kon begrijpen dan קרונה; בשעה קרונה; terwijl de woorden van ר' חנינה, die luiden אחר רוב העיר, die luiden אחר רוב סיעה, die luiden אחר רוב ואין הולכין אחר רוב סיעה, aan hunne eenvoudige beteekenis moesten onttrokken worden, zoodat men ten slotte een dubbel רוב kreeg.

Ook in de gebruikmaking der woorden van R. Janai *ראו אורו פורש מצפורן ובעל* komt deze misvatting duidelijk aan het licht. Immers, het motief, dat eene verwijdering uit de woonplaats het vermoeden van פסלות wekt, is hier ten eene male verzwegen. — En het machtige bezwaar, dat op zoovele andere plaatsen, zooals bij השע הנייה, de toepassing van een dubbel רוב onbekend is, wordt ontzenuwd door het op zich zelf zeker rationeele, maar in de oude halacha's in *deze* aangelegenheid immers onbekende motief van מעלה עשו ביוחסין.

Niet minder verregaande is de afwijking van den eenvoudigen weg ten opzichte der afleiding van קבוע. Immers, doordien men קבוע als een zelfstandig principe beschouwt, tracht men — evenals dit in חולין aanvankelijk met חוקה en רוב het geval is — daarvoor eene afleiding uit de חורה te vinden. Ware men nu in Babylonië met de oude halachische exegeze van het vers ווארב לו וקם עליו volledig bekend geweest, dan ware de afleiding van קבוע uit dit vers onmogelijk geweest. Immers, de strekking van עד שיהכין לו dekt zich bij nauwkeurige kennismaking volstrekt niet met het denkbeeld van קבוע en staat zelfs buiten alle verband er mede.

Om dit te begrijpen, behoeft men slechts kennis te maken met de oude exegeze, voorkomende in מדרש הנאים en ook bedoeld in פרק אלו הן הנשרפין IV. Het is zeer der moeite

waardig, bij de juiste verklaring van deze plaats een oogeblik stil te staan. Het geldt n.l. de vraag — ook in בבלי opgeworpen —: waarbij sluiten zich de slotwoorden dezer Mischna-plaats, שמעון אומר וכו' ר' aan, daar het immers zoo moeielijk is, deze in onmiddellijk verband met het voorafgaande te brengen? — Nu blijkt echter in ירשלמי, dat er eene lezing bestond zonder אפילו, zooals ook in *Toseftha* XII aangetroffen wordt. In de school van רבי echter werd het woord אפילו wel gelezen en moet dan, om deze uitspraak in het juiste verband te brengen, hier aan eene lacune in de woorden der משנה gedacht worden. De woorden van שמעון ר' komen dan geheel overeen met die van נתן ר', die ook in מדרש הנאים voorkomen en die ons zeggen, dat de תורה door naast וארב לו ook וקם עליו te stellen, niet alleen eischt, dat de moordenaar zijn slachtoffer *bedoeld*, maar ook dat hij het *met name genoemd* heeft en dus *niet* alleen verklaard, dat een door hem bedoeld persoon zich in een complex van personen bevindt. Is dit laatste het geval, dan is hij niet strafbaar, al blijkt het ook ten slotte, dat hij den door hem bedoelden persoon getroffen heeft. (Deze opvatting van נחמון להרג את זה והרג את זה is de eenige, die niet tot onmogelijke subtiliteiten noodzaakt; zie b.v. פני משה t.p.). In dezen zin krijgen natuurlijk de woorden פרט לזורק אבן לנו eene hoogst begrijpelijke beteekenis en behoeft dus ook daarbij volstrekt niet aan קבוע gedacht te worden. De geheele quaestie der verhouding van כוחים en ישראלים in het gezelschap vervalst; want de uitzondering זרק אבן לנו geldt natuurlijk evenzeer in een geval van louter ישראלים.

Dat ook רמב"ם het beginsel van קבוע niet beschouwt als in dien zin op zich zelf staande, dat daarvoor eerst eene afleiding uit de תורה zoude noodig zijn, blijkt reeds voldoende uit het feit, dat hij nergens van eene zoodanige afleiding melding maakt. Maar bovendien laat zich zijne beslissing in זרק אבן לנו en נחמון להרג את זה וכו' omtrent הלכות רוצח ר' א' alleen daarmede op eenvoudige, natuurlijke wijze verklaren. Blijkbaar heeft hij de beide הלכות, waarvan de eerste in de

Mischna en de מדרש הנאים van בי חזקי' van ברייתא voorkomt, buiten verband met de כותי' in *Sanhedrien* 79 gecodificeerd, zooals hij steeds gewoon is, het beslissende karakter van oude halacha's niet van subjectieve beschouwingen in het talmudisch debat afhankelijk te maken.

Het blijkt ons dus duidelijk, dat van eene ernstige afleiding van het denkbeeld קבוע uit וכו' לו וכו' geen sprake kan zijn en ook niet *behoeft* te zijn. קבוע is niets anders dan eene natuurlijke, op psychologische gronden berustende restrictie in de toepassing van רוב, zooals dit hierboven nader geformuleerd is.

Is dit het geval, dan vervallen ook van zelve alle beschouwingen van oudere of jongere commentatoren omtrent de afleiding van קבוע uit de תורה, hetzij met het oog op het standpunt van שמעון ר' of uit welken hoofde ook; dus o. a. de opmerkingen van הוספות in *Kethoeboth* 15a פרט ד"ה en *Sanhedrien* 79a קבוע ד"ה וכל ד"ה וכו' רשי' in *Sanhedrien* t.a.p. ד"ה לא צריכא, ר"ן in zijne novellen op *Sanhedrien* t.a.p., met citaten van ריטב"א en רשב"א op *Kethoeboth* t.a.p. en הוס' הר"ף *Sanhedrien* ס' כ'.

Andere finessen omtrent de toepassing van קבוע vervallen door het vasthouden aan de juiste en volledige definitie. Zoo b.v. de in הוספות herhaaldelijk voorkomende opmerking, dat קבוע alleen betrekking heeft op een individu, dat te midden van een complex zelfstandig kenbaar, is ניכר לעצמו, is en niet in een mengsel opgegaan, נחערב; vgl. *Nazier* 12a ד"ה אמר רבא, *Zebachiem* 73b ד"ה היינו, *Pesachiem* 9b ד"ה אמור en *Choelien* 95a ד"ה הכא נמי. Evenzoo de opmerking van הוספות in *Nazier* t.a.p. waarom in het daar behandelde geval niet ten slotte ieder man bezwaar moet maken tegen het aangaan van eenig huwelijk. Immers, uit onze definitie blijkt duidelijk genoeg, dat de geheele psychologische kwestie van קבוע niet bestaat voor hem, aan wien door de omstandigheden in eenig bijzonder geval de noodzakelijkheid der beoordeeling niet opgedrongen wordt.

Eindelijk dient er met nadruk op gewezen te worden, dat

met deze Palestinensische opvatting voor oogen het talmudisch debat in *Joma* 84b omtrent הרויב אחר הרוב לא הלוכו בפיקוח נפש אחר הרוב alle reden van bestaan verliest, wanneer men bedenkt, dat dit geval van bestaan verliest, zooals ons uit פיקוח הגלל duidelijk gebleken is, volstrekt niet de grenzen van het קבוע-denkenbeeld overschrijdt. Alleen dan komt men tot die opvatting, wanneer men het ten onrechte als een op zich zelf staand beginsel beschouwt. Dan immers moeten die woorden wel onwillekeurig op een bijzonderen maatstaf wijzen, die bij פיקוח נפש aangewend wordt en zich niet met קבוע dekt. Inderdaad echter blijkt uit ירושלמי (*Joma* VIII, 5) ten duidelijkste, dat de beslissing bij פיקוח נפש volkomen en uitsluitend beheerscht wordt door de idee van קבוע. Het spreekt van zelve, dat hiermede nu ook het geheele uitzonderingsdenkbeeld van פירש להצר אחרת met alle subtiele consequenties er van komt te vervallen.

ספק

Wanneer in *Kidoeschien* 72b bij גר נושא ממזרה eene uit de תורה afgeleide grens getrokken wordt tusschen ודיא en ספק, dan verrijst daarbij de quaestie, of deze grensscheiding als voorbeeld of als uitzondering moet gelden, dus of bij twijfel omtrent תורה איכורי תורה reeds op het standpunt der תורה zelve in 't algemeen לחומרא beslist wordt. רש"י (ד"ה ואיבעתא אימא הני), רש"י (נמי חרי קהלי נינהו) blijkt hier duidelijk aan te nemen, dat dit wel het geval is, dus לחומרא. Evenzoo in de quaestie omtrent ערלהוראי *Sabbath* 135a. Aan zijne zijde staan in deze: ר"ן (zie diens aantekening op het einde van *Kidoeschien* I) en רשב"א (zie שער א' ד' שער א'): (תורה הבית הארוך בית ד' שער א' ד' שער א'): (הל' איכורי ביאה י"ה י"ז) en הל' טומאת מת ט"ב י"ב). In de plaats van רשב"א er tegen (zie ook כ"מ aldaar); maar in כ"ז י"ח stelt hij zich aan רשב"א's zijde; een tegenspraak, waarop reeds door de commentatoren gewezen wordt.

רשב"א (רשב"א en ר"ן) staat beslist aan de zijde van רמב"ם.

Tot de motieven, die door lateren voor de beide resp. standpunten aangevoerd worden, behooren de volgende:

a. Voor רשב"א's standpunt: 1°. de plicht van אשם תלוי (רשב"א); 2°. de bewijsvoering in *Choelien* 11a voor רובא בחר רובא uit de gevallen van פסחא en פרה אדמה, waar dus, afgezien van de kracht van רוב, de ספק alleen geene aanleiding is, om de betreffende ritueele bezwaren over het hoofd te zien (רשב"א); 3°. op het standpunt van אבוה דשמואל in *Kethoeboth* 51b bij de omstandigheid, dat reeds de twijfel omtrent אונס of רצון voldoende geacht wordt לבעלה (שער המלך פ"ט מהלכות טומאת מת).

b. voor רמב"ם's standpunt wordt aangevoerd de omstandigheid, dat in den Talmud (*Joma* 74a) de afleiding voor het ongeoorloofde van חלב כוי uit חלב כל als אכמכתא beschouwd wordt en dus, naar het schijnt, een ספק איסור op 't standpunt van de תורה niet ernstig in aanmerking komt.

Natuurlijk is het voor ons lateren hoogst moeielijk in deze een oordeel te vellen, waar zoo groote mannen tegenover elkander staan en de naar beide zijden aangevoerde motieven ten slotte ook lichtelijk weder voor bestrijding vatbaar zijn.

Duidelijke vermelding van ספק דרבנן לקולא in den Talmud vinden wij in *Sabbath* 34a, *Betza* 3b en *Eroebien* 5b en 45b.

Als uitzonderingen op dezen regel worden genoemd:

a. *Eroebien* 36a) אם יש לדבר עיקר מה"ה.

b. bij סוגיא in ש"ך יו"ד ק"י ב' (הזקה איסור ב') *Eroebien* en bestreden door פ"ח aldaar).

c. Wanneer de מה"ה zelve איסור is en de ספק alleen nog מדרבנן bestaat; bijv. bij תערובת איסור דאורייתא (יו"ד ג"ז in ד"מ).

d. bij ש"ך in יו"ד ק"י ב' (ש"ך) ספק גבינת עכו"ם; b.v. חשש איסור בגופו.

e. volgens ר"א, geciteerd in הל' חמץ ומצה ב' י"ח, ook bij תהלתה על הספק wegens חמץ בפסח.

De zoogenaamde הלכות פסקי in *Pesachiem* 10 kunnen waar-

schijnlijk alleen dan ongedwongen verklaring vinden, wanneer men ze *niet* ernstig als zoodanig beschouwd, maar eenvoudig als *wegwijzer* voor de gevallen in de משנה en ברייתות, die als parallellen voor de verschillende aldaar genoemde gevallen van בדיקה kunnen gelden.

Een geheel anderen indruk maken dan ook de werkelijke הוכחה in *Soeka 3b*: פסק הלכה היה נבוה מכי אמה וכו' tot *4b* en in *Jebamoth 37b* van ספק ויבם tot *38a*.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat hierin de oorzaak te vinden is van het feit, dat deze geheele verhandeling in רי"ף niet geciteerd wordt. Het argument, door רא"ש en ר"ן daarvoor aangegeven, klinkt toch inderdaad weinig overtuigend.

Onder ספק ספק verstaat men een *dubbel-twijfel*, d.w.z. gevallen, waarin het bestaan van een twijfel-geval zelf nog eerst twijfelachtig is. Voorbeelden in den Talmud zijn: in *Kethoeboth 9a* bij האומר פתח פתח מוצאתי (in den Pal. Talmud wordt hier de term שהי ספקות gebezigd, door רמב"ם overgenomen in *Nidda 59b* bij האשה שהיא (הל' איכורי ביאה י"ח), in *Nidda 59b* bij האשה שהיא ערשה וכו' en in *Zebachiem 74a* bij טבעת של ע"ז; volgens de opvatting van de הוספות ook in *Kethoeboth 14a* bij אלמנת עיסה (Aldaar worden ook in בבלי de termen ספק ספקא en ספקי ספקי naast elkander gebezigd en heeft רמב"ם weder die van הרי ספקי overgenomen).

De nauwkeurige en scherpe definieering van zulk een dubbel-twijfel en de gevallen, waarin hij al dan niet als zoodanig behandeld kan worden, geeft aanleiding tot meerdere onderscheidingen, wier behandeling bij oudere en jongere commentatoren en decisoren eene uitgebreide literatuur vormt, waarin zeer duidelijk uitkomt, dat omtrent een deel der betreffende onderscheidingen geen eenstemmigheid onder de geleerden heerscht.

De voornaamste dier onderscheidingen zijn:

1. Een dubbel-twijfel wordt ook daar geacht te bestaan, waar een איכור aanvankelijk beslist aanwezig was, אחרון איכור

ר"ח in naam van הורת הבית הארוך ד' ב' 401 תשובות הרשב"א; zie ook הוספות in *Betza 3b* האחרות (ר"ה).

2. Een dubbel-twijfel wordt ook bij מחורין שיש לו מחורין in gunstigen zin beslist (ר"ה הבית הארוך ד' ב' 401 תשובות הרשב"א).

3. Een dubbel-twijfel geldt niet als zoodanig, wanneer beide leden er van niet op hetzelfde object betrekking hebben en van dezelfde strekking zijn, בנות אחר ומענין אחר (או"ה in י"ד ק"י ה' ז' in ש"ך).

4. Ook niet, wanneer de beide leden ten slotte op dezelfde overweging berusten, שמוא דאונס חד הוא (in *Kethoeboth* t.a.p.).

5. Ook niet, wanneer het eerste lid in het object zelf en niet in uiterlijke omstandigheden ligt, ספק בגופו (in ב"י שו"ע י"ד ק"י סעיף ט').

6. Ook niet, wanneer op het eerste lid zelf reeds een איכור דאורייתא rust (רמ"א aldaar).

7. Ook niet, wanneer bij omwisseling der beide leden het eerste zoude vervallen, אינה יכולה להתהפך (in ש"ך י"ד ק"י י"ג) in naam van meerdere voorgangers).

8. Ook niet, wanneer de toepassing ten slotte zoude leiden tot twee gunstige beslissingen, die met elkander in tegenspraak zijn קולות דכתרי אחרדי (in הוספות in *B. Kamma 11a* דקא משהרת (ר"ה).

Ten slotte dient nog ten aanzien van twijfelgevallen in het algemeen opgemerkt te worden, dat een twijfel, die door onvoldoende kennis onzerzijds ontstaat, in geen geval, dus noch bij ספק ספקa, tot beslissing in meer gunstigen zin aanleiding mag geven, ספק בהסרון ידיעה אינו ספק.